

พุทธวิธีในการสอน

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

(ป. อ. ปยุตฺโต)

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิมลฉัตร

ครุฑรอน

พระชันษา ๑๐๐ ปี

พุทธวิธีในการสอน

© สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN 974-7891-64-6

ชื่อเดิม *เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า*

พิมพ์ครั้งแรก พุทธศักราช ๒๕๓๐

ชื่อปัจจุบัน *พุทธวิธีในการสอน*

พิมพ์ครั้งที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๔๐ (พิมพ์ครั้งแรกในชื่อใหม่)

พิมพ์ครั้งที่ ๒๖ (จัดระเบียบใหม่) — ๒๗ มิถุนายน ๒๕๖๔ ...,๐๐๐ เล่ม

— ในโอกาสสมณครบรอบพระชันษา ๑๐๐ ปี
ของ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิมลฉัตร
กองทุนพระองค์เจ้าวิมลฉัตร พิมพ์เป็นธรรมทาน

[ตัวเลข “พิมพ์ครั้งที่ ๒๖” นี้ เป็นอย่างต่ำ โดยนับตามหลักฐานที่พบ —
ยังอยู่ระหว่างรวบรวมข้อมูลเพื่อให้ได้ตัวเลขจริง]

หนังสือนี้ **ไม่มีค่าลิขสิทธิ์** แต่เพื่อให้เนื้อหาสาระของหนังสือถูกต้องแม่นยำ ผู้ประสงค์จะพิมพ์
เผยแพร่ ติดต่อที่วัดญาณเวศกวัน ต.บางกระทึก อ.สามพราน จ.นครปฐม ๗๓๒๑๐ เพื่อแจ้งขอรับ
ต้นแบบหนังสือฟรี แล้วนำไปดำเนินการพิมพ์เอง ที่ไหนอย่างไร แล้วแต่เห็นชอบพอใจของตน

<http://www.watnyanaves.net>

พิมพ์ที่

อนุโมทนกถา

โอกาสมงคลครบรอบพระชันษา ๑๐๐ ปี ของ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิมลฉัตร จะบรรจบเป็นปัจจุบัน ในวันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๖๔ อันใกล้นี้

โดยปรารภมงคลวาระสำคัญพิเศษดังที่กล่าว กองทุน พระองค์เจ้าวิมลฉัตร โดยมีหม่อมราชวงศ์พร้อมฉัตร สวัสดิวัตน์ ธิดาในพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิมลฉัตร เป็นประธาน ในนามโอรส ธิดา นัดดา ปนัดดา และพระประยูรญาติ ตลอดจนคณะบุคคลผู้มีความจงรักภักดี มีความประสงค์จะบำเพ็ญกุศลวิทายาทานอุทิศถวาย และได้แจ้งบุญเจตนาจะจัดพิมพ์หนังสือ "พุทธวิธีในการสอน" เพื่อแจกเป็นธรรมทานให้เกิดประโยชน์แก่ประชาชน และเป็นอนุสรณ์แห่งมงคลวาระอันสำคัญพิเศษนั้นสืบไป

อาตมาขออนุโมทนาความดำริปรารถนาในการบำเพ็ญธรรมสังฆวิภาคและวิทายาทาน ในโอกาสสำคัญพิเศษแห่งมงคลวาระครบรอบพระชันษา ๑๐๐ ปี ของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิมลฉัตร นั้น อันเป็นกุศลจรรยาอย่างเลิศ ในการแสดงออกซึ่งกตัญญูกตเวทิตาธรรมแต่พระองค์ ผู้ทรงเป็นพระบุพการีพร้อมไปด้วยกันกับการบำเพ็ญบุญกุศลเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ที่จะอำนวยผลอันประเสริฐ ส่งเสริมความเจริญธรรมเจริญปัญญา นำมาซึ่งประโยชน์สุขที่แท้จริงและยั่งยืนแก่ชีวิตและสังคม

ข

ขอบุญจริยาแห่งธรรมทาน ที่กองทุนพระองค์เจ้า
วิมลฉัตร ได้บำเพ็ญถวาย เป็นพลรบัจจัยอันวยสุขสมบัติแต่
พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิมลฉัตร และประสาทพรให้ปวง
โอรส ธิดา นัดดา ปนัดดา และพระประยูรญาติ กับทั้งบรรดาผู้
จงรักภักดี มีความสุขเกษมศานต์ ตลอดกาลยืนานสืบไป

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ปยุตฺโต)

๒๒ มีนาคม ๒๕๖๔

สารบัญ

อนุโมทนาภา

๗

พุทธวิธีการสอน

๑

๑. ปรัชญาพื้นฐาน

๓

๒. คุณสมบัติของผู้สอน

๑๐

ก. บุคลิกภาพ

๑๐

ข. คุณธรรม

๑๓

๑. พระปัญญาคุณ

๑๓

๑) ทศพละญาณ

๑๓

๒) ปฏิสัมภิทา ๔

๑๗

๒. พระวิสุทธิคุณ

๑๘

๓. พระกรุณาคุณ

๒๓

- องค์คุณของกัลยาณมิตร ๗

๒๕

- พุทธกิจประจำวัน ๕

๒๖

๓. หลักทั่วไปในการสอน

๓๑

ก. เกี่ยวกับเนื้อหา หรือเรื่องที่สอน

๓๑

- หลักการตรัสพระวาจา ๖ ประการ

๓๓

ข. เกี่ยวกับตัวผู้เรียน

๓๓

- บุคคลเปรียบคอกบัว ๔ ประเภท

๓๔

ค. เกี่ยวกับตัวการสอน

๓๘

- องค์แห่งพระธรรมกถึก ๕

๔๒

๔. ลีลาการสอน

๔๓

๕. วิธีสอนแบบต่างๆ

๔๔

แบบสาक्षा หรือสนทนา

๔๔

แบบบรรยาย

๔๔

แบบตอบปัญหา	๔๕
- ปัญหาแยกโดยวิธีตอบ ๔ อย่าง	๔๕
แบบวางกฎข้อบังคับ	๔๗
๖. กลวิธีและอุบายประกอบการสอน	๔๙
การยกอุทาหรณ์และการเล่านิทานประกอบ	๔๙
การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา	๔๙
การใช้อุปกรณ์การสอน	๕๐
การทำเป็นตัวอย่าง	๕๒
การเล่นภาษา เล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่	๕๓
อุบายเลือกคน และการปฏิบัติรายบุคคล	๕๔
การรู้จักจังหวะและโอกาส	๕๕
ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ	๕๖
การลงโทษและให้รางวัล	๕๘
กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า	๖๐
พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสตั้งเป็นคำสรุป	๖๓
<i>ภาคผนวก: นิเทศอาทิตตปริยายสูตร</i>	๖๙
ตอน ๑ เนื้อเรื่อง	๖๙
ที่มา	๖๙
ความย่อ	๗๐
การบูชาไฟ	๗๑
ใจความของพระสูตร	๗๔
ตอน ๒ คำอธิบายเชิงวิจารณ์	๗๖
ในแง่วิธีสอน	๗๖
ในแง่สาระสำคัญหรือหลักธรรม	๘๓
สิ่งสำคัญที่พึงระลึก	๙๓

พุทธวิธีในการสอน*

พระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า ที่ปราชญ์ได้ขนานถวาย และพุทธศาสนิกชนนิยมกล่าวเรียกเสมอ คือคำว่า พระบรมศาสดา หรือ พระบรมครู ซึ่งแปลว่า พระศาสดาผู้ยอดเยี่ยม หรือ ผู้เป็นยอดของครู

ในภาษาบาลีก็มีบทพุทธคุณถวายพระเกียรติว่า สุตถา เทวมนุสสุสาน์ แปลว่า พระศาสดาของทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย และมีคำเสริมพระคุณว่า อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ แปลว่า เป็น สารถีฝึกคนได้ไม่มีใครยิ่งกว่า

พระนามเหล่านี้ แสดงความหมายอยู่ในตัวว่า ปราชญ์และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายเคารพบูชาและยกย่องเทอดทูนพระองค์ ในฐานะทรงเป็นนักการสอนที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ทรงมีพระปรีชาสามารถอย่างยอดเยี่ยมในการอบรมสั่งสอน และได้ทรงประสบความสำเร็จในงานนี้เป็นอย่างดี

ความยิ่งใหญ่และพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าในด้านการสอนนั้น ถ้าจะพูดให้เห็นด้วยอาศัยประจักษ์พยานภายนอกก็เป็นเรื่องไม่ยาก เพราะเพียงพิจารณาเห็นๆ จากเหตุผลต่างๆ ต่อไปนี้ ก็จะได้เห็นได้ทันที คือ:-

* บรรยายสรุป ณ วิทยาลัยครูธนบุรี เมื่อ ๑ ตุลาคม ๒๕๑๓ ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระศรีวิสุทธิโมลี

หมายเหตุ: เขียนในเวลากระชั้นชิด การศึกษาความหมายและตีความหลักธรรมบางข้อต้องกระทำในเวลาเร่งรัดเกินไป จึงขอให้อือเป็นเพียงขั้นริเริ่ม เพื่อถ้ามีโอกาสก็จะได้ทำให้ชัดเจนถ่องแท้ต่อไป หลักบางข้อยังหาตัวอย่างประกอบไว้น้อย และบางตัวอย่างเพียงอ้างไว้ ยังมีได้ค้นหลักฐานนำมาแสดงให้เต็มที่

๑. พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในยุคที่ชมพูทวีปเป็นถิ่น
นักปราชญ์ เต็มไปด้วยศาสตราจารย์เจ้าลัทธิต่างๆ เป็น
อันมาก แต่ละท่านล้วนมีชื่อเสียงและมีความสามารถ ผู้
ที่มาเผชิญพระองค์นั้น มีทั้งมาดีและมาร้าย มีทั้งที่
แสวงหาความรู้ มาลอบงูมิ และที่ต้องการมาข่มมาปราบ
แต่พระองค์สามารถประสพชัยชนะในการสอน จนมีพระ
นามนำเด่นมาถึงปัจจุบัน
๒. คำสอนของพระองค์ ขัดแย้งกับคำสอนในศาสนาเดิม
และแย้งกับความเชื่อถือ ความประพฤติกฎปฏิบัติที่
แพร่หลายอยู่ในสังคมสมัยนั้น เช่น การทำลายความ
เชื่อถือเรื่องวรรณะ เป็นต้น ทรงจัดตั้งระบบคำสอนและ
ความเชื่อถืออย่างใหม่ให้แก่สังคม การกระทำเช่นนี้ให้เป็น
ที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง ย่อมเป็นงานยากอย่างยิ่ง
๓. ขอบเขตงานสอนของพระองค์กว้างขวางมาก ทั้งโดย
เทศะและระดับชนในสังคม ต้องเสด็จไปสั่งสอนในหลาย
ถิ่นแคว้น พบคนทุกชั้นในสังคม ซึ่งมีระดับความเป็นอยู่
ความเชื่อถือ การศึกษาอบรม นิสัยใจคอ และสติปัญญา
แตกต่างกัน ทุกแบบทุกชนิด ทรงสามารถสอนคน
เหล่านั้นให้เข้าใจได้ และยอมเป็นศิษย์ของพระองค์ นับ
แต่พระมหากษัตริย์ลงมาทีเดียว
๔. พระพุทธศาสนาที่เจริญมาได้ตลอดเวลานับพันๆ ปี
แพร่หลายเป็นที่นับถืออยู่ในประเทศต่างๆ และคณะสงฆ์
ผู้สืบทอดพระศาสนา ซึ่งเป็นสถาบันใหญ่และสำคัญใน
สังคมดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน เป็นผลงานยิ่งใหญ่ของ
พระองค์ ยืนยันถึงพระปรีชาสามารถอย่างประจักษ์ชัด
โดยไม่ต้องอธิบาย

ในเมื่อประจักษ์พยานภายนอกแสดงให้เห็นแล้วเช่นนี้ ย่อมชวนให้พิจารณาสืบค้นต่อไปถึงเนื้อธรรมคำสอน หลักการสอน และวิธีการสอนของพระองค์ว่าเป็นอย่างไร ยิ่งใหญ่และประเสริฐสมจริงเพียงใด

เนื้อพระธรรมคำสอน หลักการสอน และวิธีการสอนของพระพุทธองค์นั้น ปรากฏอยู่แล้วในพระไตรปิฎก และคัมภีร์อธิบายมีอรรถกถาเป็นต้นแล้ว แต่คัมภีร์เหล่านั้นมีเนื้อหามากมาย มีขนาดใหญ่โต^๑ เกินกว่าจะสำรวจเนื้อหา รวบรวมความ นำมาสรุปแสดงให้ครอบคลุมทั้งหมดในเวลาอันสั้น ในที่นี้จึงขอนำมาแสดงเพียงให้เห็นรูปลักษณะทั่วไปเท่านั้น.

๑. ปรัชญาพื้นฐาน

ก่อนจะพูดถึงหลักการสอนและวิธีสอน สมควรกล่าวถึงปรัชญาที่เป็นพื้นฐานเสียก่อน เพราะหลักการสอนย่อมดำเนินไปจากจุดเริ่ม ตามแนวทาง และสู่จุดหมายตามที่ปรัชญากำหนดให้

อย่างไรก็ดี เมื่อมองในแง่ปรัชญาการศึกษา พุทธธรรมก็เป็นเรื่องกว้างขวางมากอีก เพราะพุทธธรรมทั้งหมด เป็นเรื่องของระบบการศึกษาระบบหนึ่งนั่นเอง ในที่นี้ จึงขอนำมากล่าวเฉพาะที่เกี่ยวกับการสอนแต่สั้นๆ

^๑ พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย จำนวน ๒๒,๓๗๙ หน้า อรรถกถาและคัมภีร์เฉพาะที่พิมพ์เป็นเล่มแล้ว ๒๘,๓๑๘ หน้า

ตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่า ในการดำรงชีวิตของมนุษย์นั้น ความขัดข้องปรวนแปร ความเดือดร้อนลำบาก ความเจ็บปวด ความสูญเสีย ความพลัดพราก และปัญหาชีวิตต่างๆ ซึ่งทางพุทธศาสนาเรียกรวมว่าความทุกข์นั้น เป็นสิ่งที่มีอยู่ มนุษย์จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับและได้ประสบแน่นอน ไม่ว่าจะมนุษย์จะต้องการหรือไม่ ต้องการ จะยอมรับว่ามันมีอยู่หรือไม่ยอมรับ หรือแม้จะเป็นหน้าหนืออย่างไรก็ตาม เมื่อเป็นเช่นนี้ หากมนุษย์ต้องการมีชีวิตอยู่อย่างดีที่สุด มนุษย์จะต้องยอมรับความจริงอันนี้ จะรับรู้สู้หน้า และพร้อมที่จะจัดการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นให้ดีที่สุด

ชีวิตที่เป็นอยู่อย่างดีและมีความสุขที่สุด คือ ชีวิตที่กล้ารับรู้ต่อปัญหาทุกอย่าง ตั้งทัศนคติที่ถูกต้องต่อปัญหาเหล่านั้น และจัดการแก้ไขด้วยวิธีที่ถูกต้อง การหลีกเลี่ยงที่จะรับรู้ก็ดี การนี้กวาดภาพให้เป็นอย่างที่ตนชอบก็ดี เป็นการปิดตาหรือหลอกตนเอง ไม่ช่วยให้พ้นจากความทุกข์ ไม่เป็นการแก้ปัญหา และให้ได้พบความสุขอย่างแท้จริง อย่างน้อยก็เป็นการฝังเอาความกลัว ซึ่งเป็นเชื้อแห่งความทุกข์เข้าไปในจิตใจอย่างลึกซึ้ง

ด้วยเหตุนี้ สิ่งที่พระพุทธศาสนาสอนเป็นข้อแรก ก็คือ ความทุกข์ อันเป็นปัญหาที่มนุษย์พึงรับรู้และจัดการแก้ไขโดยถูกต้อง และถือว่าภารกิจของพระพุทธศาสนาและระบบการศึกษาของพระพุทธศาสนา ก็คือ การช่วยมนุษย์ให้แก้ปัญหาของตนได้

ความทุกข์ ความเดือดร้อน และปัญหาชีวิตนานาประการของมนุษย์นั้น เกิดจาก*ตัณหา* คือ ความอยาก ความต้องการ ความเห็นแก่ตัว ซึ่งทำให้มนุษย์มีทัศนคติต่อสิ่งต่างๆ เคลื่อนคลาดจากที่มันเป็นจริง และเป็นไปในรูปต่างๆ กันตามระดับความอยาก และความยึดของตนต่อสิ่งนั้นๆ

เมื่อมีทัศนคติที่เคลื่อนไหวคลาดไป ก็ทำให้เกิดความขัดแย้งขึ้น ในตนเอง และความขัดแย้งระหว่างตนกับผู้อื่น แล้วปฏิบัติหรือจัดการกับสิ่งนั้นๆ ด้วยอำนาจความอยากและความยึดของตน คือ ไม่จัดการตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลแท้ๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมเป็นการสร้างปัญหาให้เกิดขึ้น เกิดความขัดข้องขัดแย้ง และความทุกข์ ทั้งแก่ตนและผู้อื่น ตามระดับของตัณหา และขอบเขตของเรื่องที่ปฏิบัติ

ตัณหา นั้น เกิดจากความไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างไม่ถูกต้อง ซึ่งเรียกว่า *อวิชชา* จึงเป็นเหตุให้ไม่จัดการกับสิ่งนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลบริสุทธิ์ การที่จะแก้ปัญหานั้นหรือแก้ความทุกข์ จึงต้องกำจัดอวิชชา สร้างวิชาให้เกิดขึ้น

โดยนัยนี้ ภารกิจสำคัญของการศึกษาก็คือ การฝึกอบรมบุคคลให้พัฒนาปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจในข้อเท็จจริง และสภาวะของสิ่งทั้งหลาย มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ปฏิบัติและจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามที่ควรจะเป็น เพื่อให้เกิดเป็นประโยชน์ตน คือ ความมีชีวิตอยู่อย่างสำเร็จผลดีที่สุด มีจิตใจเป็นอิสระ มีสุขภาพจิตสมบูรณ์ และประโยชน์ผู้อื่น คือ สามารถช่วยสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ชนทั้งหลายที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมได้

จากข้อความที่กล่าวมา มีข้อที่ควรกำหนด คือ:-

๑. ภารกิจสำคัญของการศึกษา ได้แก่ การช่วยให้บุคคลเกิดทัศนคติที่ถูกต้อง คือ รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น และสามารถจัดการกับสิ่งเหล่านั้นตามที่ควรจะเป็น ให้เกิดเป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนและสังคม ไม่ให้มองเห็นและจัดการสิ่งทั้งหลายตามอำนาจกิเลสตัณหา

๒. ทักษะที่ถูกต้อง และความสามารถจัดการดังกล่าวนั้น เกิดขึ้นได้ด้วยการพัฒนาปัญญา และปัญญาเป็น ความรู้ความเข้าใจที่เกิดขึ้นในตัวบุคคลนั่นเองเท่านั้น ผู้สอนจะนำมาขัดเยียดให้หรือบังคับให้รับเข้าไว้ไม่ได้
๓. ในเมื่อปัญญาต้องเกิดจากความรู้ความเข้าใจที่ พัฒนาขึ้นในตัวบุคคลเอง ภารกิจของผู้สอนและให้ การศึกษาทั้งหลาย จึงเป็นเพียงผู้ชี้ทางหรืออำนวยความสะดวก ช่วยให้ผู้เรียนหรือผู้รับการศึกษาอบรม ดำเนิน เข้าสู่ปัญญา สิ่งที่ดีที่สุดที่ผู้สอนที่ดีจะทำได้ก็คือ ตั้งใจ ช่วยเหลือ พยายามสรรหาอุปาย กลวิธี และอุปกรณ์ ต่างๆ ที่จะมาช่วยผู้เรียนให้เข้าถึงปัญญาอย่างได้ผลดี ที่สุด อย่างที่สำนวนบาลีเรียกว่า เป็น *กัลยาณมิตร*
๔. โดยเหตุผลเดียวกัน ในระบบการศึกษาเช่นนี้ ผู้เรียน เป็นผู้มีส่วนสำคัญในฐานะเป็นผู้สร้างปัญญาให้ เกิดแก่ตน จึงต้องเป็นผู้มีส่วนร่วมและเป็นผู้ได้ลงมือ กระทำให้มากที่สุดเท่าที่จะช่วยให้ตัวเขาเกิดปัญญานั้น ขึ้นได้ และโดยนัยนี้ ความสามารถ ความถนัด อุปนิสัย ต่างๆ ของผู้เรียน จึงเป็นสิ่งที่ผู้สอนจะต้องคำนึงอย่าง สำคัญ เพื่อจัดสภาพการเรียนและกลวิธีสอนต่างๆ เป็น ต้น ให้ผู้เรียนเรียนอย่างได้ผลดีที่สุด
๕. ในเมื่อปัญญาเป็นของขัดเยียดบังคับให้รับเอาไม่ได้ การเรียนการสอนจึงต้องใช้วิธีการแห่งปัญญา คือ ผู้เรียนต้องเป็นอิสระในการใช้ความคิด และในการที่จะ ชักถามโต้ตอบสืบเสาะค้นหาความจริงต่างๆ ให้ได้รับ ความรู้ความเข้าใจขึ้นในตน

ในระบบการศึกษาแบบนี้ จึงมีการปฏิบัติอย่าง *กาลามสูตร* ไม่มีการบังคับให้เชื่อ ความเชื่อหรือศรัทธา ในระบบการศึกษานี้ หมายถึงความเชื่อมั่นในหลักการ วิธีการและสมมติฐานต่างๆ ที่ตนได้ตั้งขึ้น โดยมีเหตุผล เป็นฐานรองรับอย่างเพียงพอแล้วว่าจะนำไปดำเนิน ไปสู่จุดหมายได้อย่างแท้จริง และเป็นสิ่งที่จะพิสูจน์ได้ ต่อไปตามลำดับในระหว่างดำเนินไปสู่เป้าหมายนั้น

วางเป็นข้อสรุปที่เกี่ยวกับการสอน ดังนี้:-

๑. ปัญญาเป็นสิ่งสร้างสรรค์ขึ้นภายในตัวผู้เรียนเอง
๒. ผู้สอนทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ช่วยชี้แนะทางการเรียน
๓. วิธีสอน อูบาย และกลวิธีต่างๆ เป็นสื่อหรือเป็นเครื่อง ผ่อนแรงการเรียนการสอน
๔. อิศรภาพในทางความคิด เป็นอุปกรณ์สำคัญในการ สร้างปัญญา

อนึ่ง โดยที่ปัญญาเป็นส่วนสำคัญยิ่งในระบบการศึกษานี้ เช่นที่กล่าวมาแล้ว จึงสมควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องปัญญา ที่มักแปลกันว่า *ความรู้* ไว้เพื่อกันความสับสนเล็กน้อย

ความรู้ในที่นี้ ควรแยกเป็น ๒ ประเภท คือ:-

๑. *สูตร* คือ ความรู้จากการสดับตรับฟัง หรือเล่าเรียน อ่าน รับถ่ายทอดจากแหล่งความรู้ต่างๆ การสั่งสมความรู้ ประเภทนี้ไว้ได้มาก เป็นฐานของ *พหุสัจจะ* ที่แปลว่า ความเป็นพหุสูตร คือ ความเป็นผู้คงแก่เรียน หรือได้ เรียนรู้มาก

สูตร เป็นความรู้ประเภทประมวลหรือรวบรวมสิ่งอันจะพึงรู้ เป็นข้อมูล เป็นข้อรู้ ทำตนให้เป็นคนคลังเก็บความรู้ ซึ่งถือว่าเป็นคุณสมบัติที่ดีของบุคคลอย่างหนึ่ง เป็นอุปกรณ์สำหรับนำไปใช้ทำประโยชน์ต่างๆ ได้มาก แต่ไม่ถือเป็นองค์ธรรมแก่นในระบบการศึกษา

๒. **ปัญญา** คือ ความรู้ประเภทเข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้เลือกคัดวินิจฉัย และรู้ที่จะจัดการ เป็นความรู้ประเภทที่มุ่งหมายและเป็นส่วนสำคัญในระบบการศึกษานี้ ปัญญานี้มีไวพจน์มากมาย เช่น ญาณ วิชา ปริญญา ปฏิสัมภिता วิปัสสนา สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น ซึ่งแสดงถึงความหมายในแง่ต่างๆ และชั้นต่างๆ ของปัญญานั้นเอง

สิ่งที่ควรทำความเข้าใจอีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ลักษณะงานสอนซึ่งแตกต่างกันตามประเภทวิชา อาจแยกได้เป็น ๒ ประเภท คือ วิชาประเภทที่แจ่มชัดเท็จจริง เช่น ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ เป็นต้น การสอนวิชาประเภทนี้ หลักสำคัญอยู่ที่ทำให้เกิดความเข้าใจในข้อเท็จจริง การสอนจึงมุ่งเพียงหาวิธีการให้ผู้เรียนเข้าใจตามที่สอนให้เกิดพหุผลจะเป็นใหญ่

ส่วนวิชาอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวข้องกับคุณค่าในทางความประพฤติปฏิบัติ โดยเฉพาะวิชาศีลธรรม และจริยธรรมทั่วไป การสอนที่จะได้ผลดี นอกจากให้เกิดความเข้าใจแล้ว จะต้องให้เกิดความรู้สึกรับรู้เห็นคุณค่าและความสำคัญ จนมีความเลื่อมใสศรัทธาที่จะนำไปประพฤติปฏิบัติด้วย

สำหรับวิชาประเภทนี้ ผลสำเร็จอย่างหลังเป็นสิ่งสำคัญมาก และมักทำได้ยากกว่าผลสำเร็จอย่างแรก เพราะต้องการคุณสมบัติขององค์ประกอบในการสอนทุกส่วน นับแต่คุณสมบัติส่วนตัวของผู้สอนไปที่เดียว

ยิ่งในงานประดิษฐ์ฐานพระศาสนาที่จะให้คนจำนวนมาก ยอมรับด้วยวิธีการแห่งปัญญาด้วยแล้ว ก็ยิ่งเป็นเรื่องสำคัญมาก

ฉะนั้น การพิจารณาหลักการสอนของพระพุทธเจ้า จึงจะเริ่มแต่คุณสมบัติของผู้สอนไปที่เดียว.

๒. คุณสมบัติของผู้สอน

ในที่นี้จะแสดงตามแนวพุทธคุณ และเห็นควรแยกเป็น ๒ ส่วน คือ เป็นคุณสมบัติที่ปรากฏออกมาภายนอก อันได้แก่บุคลิกภาพอย่างหนึ่ง และคุณสมบัติภายใน อันได้แก่คุณธรรมต่างๆ อย่างหนึ่ง

ก. บุคลิกภาพ

ในด้านบุคลิกภาพ จะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพระลักษณะทั้งทางด้านความสง่างามแห่งพระวรกาย พระสุรเสียงที่ไพเราะน่าฟัง และพระบุคลิกลักษณะอันควรแก่ศรัทธาปสาทะทุกประการ ดังจะเห็นจากตัวอย่างที่ทราบกันทั่วไป และที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ต่างๆ เช่น

๑. ทรงมีพระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ มีพระวรกายสง่างามอย่างที่มีผู้ชมว่า

“พระสมณโคตม มีพระรูปร่าง น่าดู น่าเลื่อมใส มีพระ
นวิวรรณผุดผ่องยิ่งนัก วรรณะและพระสรณะดุจดังพรม
น้ำตาลน้ำขมนักหนา”^๑

๒. ทรงมีพระสุรเสียงไพเราะ และตรัสพระวาจาสุภาพสละสลวย อย่างคำชมของจังกีพราหมณ์ที่ว่า

“พระสมณโคตม มีพระวาจาไพเราะ รู้จักตรัสถ้อยคำได้
งดงาม มีพระวาจาสุภาพ สละสลวย ไม่มีโทษ ยังผู้ฟังให้
เข้าใจเนื้อความได้ชัดแจ้ง”^๒

^{๑-๒} จังกีสูตร, ม.ม.๑๓/๖๕๐

และคำของอุตรมาณพที่ว่า

“พระสุรเสียงที่เปล่งก้องจากพระโศภนุ์นั้น
ประกอบด้วยคุณลักษณะ ๘ ประการ คือ แจ่มใส ๑ ชัดเจน
๑ นุ่มนวล ๑ ชวนฟัง ๑ กลมกล่อม ๑ ไม่พร่า ๑ ซึ่ง ๑
กังวาน ๑”^๑

หรือตามมหาบุรุษลักษณะข้อที่ ๒๙ ว่า

“มีพระสุรเสียงดุษพรหม ตรัสมีสำเนียงไพเราะดุจ
นกการเวก”^๒

๓. ทรงมีพระอากัปกิริยามารยาททุกอย่างที่งดงามน่า
เลื่อมใส เริ่มแต่สมบัติผู้ดี และมารยาทอันเป็นที่ยอมรับของสังคม
ตลอดจนพระบุคลิกลักษณะที่เป็นเสน่ห์ทุกประการ พร้อมไปด้วย
ความองอาจ ความสง่างาม ความสงบเยือกเย็น การแสดงธรรม
ของพระองค์ นอกจากแจ่มแจ้งด้วยสัจธรรมแล้ว ยังก่อให้เกิด
ความรู้สึกเพลิดเพลินสุขใจ ชวนให้อยากฟังอยากใกล้ชิดพระองค์
อยู่ไม่วาย อย่างคำชมของบุคคลต่างๆ เช่น:-

“นี่ ท่านปิงคิยานี มองเห็นสารประโยชน์อันใด จึง
เลื่อมใสในพระสมณโคดมถึงเพียงนี้”

“ท่านผู้เจริญ เปรียบเหมือนบุรุษผู้เฒ่าในรสอันเลิศ
แล้ว ย่อมไม่ปรารถนารสอื่นๆ ที่เฝื่อน ฉะนั้น บุคคลฟังธรรม
ของพระสมณโคดมพระองค์นั้น โดยลักษณะใดๆ จะโดย
สุตตะ โดยเคยยะ โดยไวยากรณ หรือโดยอัပ္ภูตธรรมก็ดี
ย่อมไม่ปรารถนาวาทะของสมณะเป็นอันมากเหล่านี้ โดย
ลักษณะนั้นๆ เลย ฉะนั้น”

^๑ พรหมายสุตฺต, ม.ม.๑๓/๕๘๘; ที.ม.๑๐/๑๘๘, ๒๑๘
^๒ ที.ม.๑๐/๒๘; ๖๓๖

เปรียบเทียบเหมือนบุรุษผู้หิวและอ่อนเพลีย มาได้รวงผึ้ง ก็
 พึงลิ้มรส ย่อมได้รสแท้แสนชุ่มชื่น ฉันทใด บุคคลพึงธรรม
 ของท่านพระโคตมพระองคื้น...ย่อมได้รับความดีใจ ปลาบ
 ปลื้มใจ ฉันทันั้น

เปรียบเทียบเหมือนบุรุษ ใต้ไม้จันทน์ เป็นจันทน์เหลือง
 หรือจันทน์แดง จะสุกกิ่งตรงที่ใด จะเป็นราก ลำต้น หรือ
 ที่ยอด ก็ย่อมได้กลิ่นหอมสนิทเป็นกลิ่นแท้ ฉันทใด บุคคล
 พึงธรรมของท่านพระโคตมพระองคื้น...ก็ย่อมได้
 ปราโมทย์ ได้ความโสมนัส ฉันทันั้น

เปรียบเทียบเหมือนบุรุษอาพาธ เจ็บปวด เป็นไข้หนัก
 นายแพทย์ผู้ฉลาดพึงบำบัดอาพาธเขาได้ฉับไว ฉันทใด
 บุคคลพึงธรรมของท่านพระโคตมพระองคื้นแล้ว...ความ
 โศกเศร้า ปริเทวนการ ความทุกข์โสมนัส และความคับ
 แค้นใจของเขา ย่อมหมดไป ฉันทันั้น

เปรียบเทียบเหมือน สระใหญ่มีน้ำใส เย็น จืดสนิท น่าเจริญ
 ใจ มีท่าราบเรียบน่ารื่นรมย์ บุรุษผู้ร้อนด้วยแสงแดด ถูก
 แดดแผดเผา เหน็ดเหนื่อย หิวกระหาย เดินมาถึง เขาลงไป
 อาบ ตีน้ำในสระน้ำนั้น พึงระงับความกระวนกระวาย ความ
 เหน็ดเหนื่อย และความเร่าร้อนทั้งปวงได้ ฉันทใด บุคคลพึง
 ธรรมของท่านพระโคตมพระองคื้นแล้ว...ความกระวน
 กระวาย ความเหน็ดเหนื่อย และความเร่าร้อนของเขา ก็
 ย่อมระงับไปได้หมดสิ้น ฉันทันั้น”^๑

^๑ การณปาฬีสสูตร, อจ.ปญจก.๒๒/๑๙๔

“ชนทั้งหลาย ที่ท่านพระโคตมทรงชี้แจงให้เห็นแจ้ง ให้
สมาทาน ให้อาจหาญ ให้สำเร็จด้วยธรรมีกถาแล้ว เมื่อลุดไปจาก
ที่นั่น ก็ยังเหลียวหลังกลับมามอง ด้วยไม่อยากจะละจากไป”^๑

ข. คุณธรรม

พระพุทธคุณในแง่คุณธรรมมีมาก ไม่อาจแสดงได้ครบทุก
นัย จึงขอเลือกแสดงตามแนวพระคุณ ๓ คือ

๑. พระปัญญาคุณ พระปัญญาคุณที่เกี่ยวกับงานสอน ขอ
ยกมาแสดง ๒ อย่าง คือ **ทศพลญาณ** และ **ปฏิสัมภิทา**

๑) ทศพลญาณ คือ พระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคต
ที่ทำให้พระองค์สามารถบันลือสีหนาท ประกาศพระศาสนาได้มั่นคง

ในที่นี้ จะแสดงความหมายที่เป็นพุทธคุณแท้ กับ
ความหมายที่ผู้สอนทั่วไปพึงนำมาใช้ได้ดังนี้

ทศพลญาณ^๒

ความหมายส่วนที่ผู้สอน ทั่วไปพอจะปฏิบัติได้

๑. **ฐานานุกรณญาณ** ปรีชาหยั่งรู้
ฐานะ และอฐานะ คือรู้กฎ
ธรรมชาติ ที่เกี่ยวกับขอบเขต
และขีดขั้นของสิ่งทั้งหลายว่า
อะไรเป็นไปได้ อะไรเป็นไปไม่ได้
และแคไหนเพียงไร โดยเฉพาะ
ในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุ

๑. มีความรู้เข้าใจในเนื้อหา และ
ขอบเขตของกฎเกณฑ์ และ
หลักการต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง
และที่จะนำมาใช้ในการสอน
อย่างชัดเจน ตลอดจนรู้
ความสามารถของบุคคลที่มี
พัฒนาการอยู่ในระดับต่างๆ

^๑ พรหมายสุตฺต, ม.ม.๑๓/๕๘๘

^๒ ม.ม.๑๒/๑๖๖; ขิง.ทศก.๒๕/๒๑; ขภิ.วิ.๓๕/๘๓๘-๘๔๘; วิภังค.ป.๕๒๐, ๕๕๐-๖๐๗
การศึกษาเปรียบเทียบนี้เป็นครั้งแรก จึงยังอาจได้ความหมายไม่ครอบคลุมครบถ้วน ขอให้ถือเป็น
จุดเริ่มต้นไว้ก่อน

กับผล และกฎเกณฑ์ทาง
จริยธรรมเกี่ยวกับสมรรถวิสัย
ของบุคคลซึ่งจะได้รับผลกระทบ
ที่ดีและชั่วต่างๆ กัน

๒. **กรรมวิปากญาณ** ปรีชาหยั่งรู้
ผลของกรรม สามารถกำหนด
แยกการให้ผลอย่าง
สลับซับซ้อนระหว่างกรรมดี
กับกรรมชั่วที่สัมพันธ์กับปัจจัย
แวดล้อมต่างๆ มองเห็น
รายละเอียดและความสัมพันธ์
ภายในกระบวนการก่อผลของ
กรรมอย่างชัดเจน.
๓. **ศัพท์ตถคามินิปฏิบัติญาณ**
ปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะ
นำไปสู่คติทั้งปวง (คือสู่สุคติ
ทุกคติ หรือพ้นจากคติ) หรือ
ปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะ
นำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้งปวง
(จะเป็นทิฏฐิธัมมิกัตถะ หรือ
สัมปรายิกัตถะ หรือปรมัตถะ
ก็ตาม) รู้ว่าเมื่อต้องการเข้าสู่
จุดหมายใด จะต้องทำอะไรๆ
มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติ
อย่างไร.
๒. มีความรู้ความเข้าใจใน
กระบวนการพฤติกรรมต่างๆ ของ
มนุษย์เป็นอย่างดี.
๓. รู้วิธีการและกลวิธีปฏิบัติ
ต่างๆ ที่จะนำเข้าสู่เป้าหมาย
ที่ต้องการ.

๔. **นानาธาตุญาณ** ปรีชาหยั่งรู้ สภาวะของโลกอันประกอบ ด้วยธาตุต่างๆ เป็นเอนก รู้ สภาวะของธรรมชาติทั้งฝ่าย อุปาทินนสังขาร และอนุ- ปาทินนสังขาร เช่นในเรื่อง ชีวิต ก็ทราบองค์ประกอบ ต่างๆ สภาวะขององค์ประกอบ เหล่านั้น พร้อมทั้งหน้าที่ของ มัน เช่น การปฏิบัติหน้าที่ของ ขันธ อายตนะและธาตุต่างๆ ในกระบวนการรับรู้ เป็นต้น และรู้เหตุแห่งความแตกต่าง กันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น.
๕. **นानาหิมุตติกญาณ** ปรีชาหยั่ง รู้หิมุตติ (คือรู้อัธยาศัย ความโน้ม เอียง แนวความสนใจ ฯลฯ) ของ สัตว์ทั้งหลาย ที่เป็นไปต่างๆ กัน
๖. **อินทริยปโรปริยัตตญาณ** ปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและหย่อน แห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลาย รู้ว่า สัตว์นั้นๆ มีแนวความคิด ความรู้ ความเข้าใจ แค่ไหน เพียงใด มีกิเลสมาก กิเลสน้อย มีอินทริยอ่อนหรือแก่กล้า สอน ง่ายหรือสอนยาก มีความพร้อม ที่จะเข้าสู่การตรัสรู้หรือไม่.
๔. มีความรู้ในวิชาสรีรวิทยา และ จิตวิทยา อย่างน้อยทราบ องค์ประกอบต่างๆ และการ ปฏิบัติหน้าที่ขององค์ประกอบ เหล่านั้นในกระบวนการเรียนรู้ ของบุคคล และถ้าเป็นไปได้ ควรมีความรู้ทั่วไปอย่าง กว้างขวาง โดยเฉพาะในทาง วิทยาศาสตร์ เพื่อรู้จักสภาวะ ของสิ่งทั้งหลาย และมี ทศนคติที่ ถูกต้องต่อสิ่ง เหล่านั้น อันจะเป็นเครื่อง เพิ่มพูนประสิทธิภาพในการ สอนให้ได้ผลดียิ่งขึ้น.
๕. รู้ความแตกต่างระหว่าง บุคคล ในด้านความโน้มเอียง แนวความสนใจ และความ ถนัดโดยธรรมชาติ
๖. รู้ความแตกต่างระหว่าง บุคคล ใน ด้าน ระดับ สติปัญญา ความสามารถ พัฒนาการด้านต่างๆ และ ความพร้อมที่จะเรียนรู้.

๗. **ฉานาที่สังกิสถาธิญาณ** ปรึชาหยังรู้เหตุที่จะทำให้ฉานวิโมกข์ และสมาบัติเสื่อม หรือ เจริญ คล่องแคล่วจัดเจน หรือ ก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป.
๘. **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ** ปรึชาหยังรู้ระลึกชาติภพในหนหลังได้
๙. **จุตูปปาตญาณ** ปรึชาหยังรู้จติ และอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม.
๑๐. **อาสวักขยญาณ** ปรึชาหยังรู้ ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย
๗. รู้ปัจจัยต่างๆ ที่เป็นอุปสรรค ถ่วง หรือส่งเสริมเพิ่มพูน ผลสำเร็จของการเรียนรู้และการฝึกอบรมในระดับต่างๆ กับรู้จักใช้เทคนิคต่างๆ เข้าแก้ไข หรือส่งเสริม นำการเรียนรู้ และการฝึกอบรมให้ ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยดี.
๘. รู้ประวัติพื้นเพเดิม และ ประสบการณ์ในอดีตของผู้เรียน.
๙. รู้จักสังเกตดูผู้เรียน ในขณะที่ เขามีบทบาทอยู่ในชีวิตจริง ภายในกลุ่มชน ในสังคม รู้เท่าทัน และเข้าใจพฤติกรรมต่างๆ ที่เขาแสดงออกในขณะนั้นๆ ว่าเป็นผู้มีปัญหาหรือไม่ อย่างไร มองเห็นสาเหตุแห่งปัญหานั้น และพร้อมที่จะ เข้าช่วยเหลือแก้ไขได้ทันที.
๑๐. รู้ชัดเข้าใจแจ่มแจ้ง และ แน่ใจว่า ผลสัมฤทธิ์ที่เป็น จุดหมายนั้น คืออะไร เป็นอย่างไร และตนเองสามารถ กระทำผลสัมฤทธิ์นั้นให้ เกิดขึ้นได้จริงด้วย.

๒) ปฏิสัมพันธ์ คือ ปัญญาแตกฉานในด้านต่างๆ ซึ่งมีทั่วไปแก่พระมหาสาวกทั้งหลายด้วย ดังนี้

๑. **อรรถปฏิสัมพันธ์** ความเข้าใจแจ่มแจ้งในความหมายของ ถ้อยคำ ข้อความหรือข้อธรรมต่างๆ สามารถขยายความ แยกแยะออกไปได้โดยพิสดาร แม้นได้เห็นเหตุใดๆ ก็ สามารถคิดเชื่อมโยงแยกแยะกระจายความคิดออกไป ล่วงรู้ถึงผลต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นได้ แปลสั้นๆ ว่า **ปัญญาแตกฉานในอรรถ**
๒. **ธรรมปฏิสัมพันธ์** ความเข้าใจแจ่มแจ้งในหลักหรือข้อธรรมต่างๆ สามารถจับใจความของคำอธิบายที่ กว้างขวางพิสดาร มาตั้งเป็นกระทู้หรือหัวข้อได้ เมื่อ มองเห็นผลต่างๆ ที่ปรากฏ ก็สามารถสืบสาวกลับไปหา เหตุได้ แปลสั้นๆ ว่า **ปัญญาแตกฉานในธรรม**
๓. **นิรุกติปฏิสัมพันธ์** ความรู้แตกฉานในภาษา รู้ภาษาต่างๆ และรู้จักใช้ถ้อยคำชี้แจงแสดงอรรถและธรรมให้คนอื่น เข้าใจ และเห็นตามได้ แปลสั้นๆ ว่า **ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ**
๔. **ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์** ความมีไหวพริบ สามารถเข้าใจ คิด เหตุผลได้เหมาะสมทันการ และมีความรู้ความเข้าใจชัด ในความรู้ต่างๆ ว่ามีแหล่งที่มา มีประโยชน์อย่างไร สามารถเชื่อมโยงความรู้ทั้งหลายเข้าด้วยกัน สร้าง ความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ได้ แปลสั้นๆ ว่า **ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ**

๒. พระวิสุทธิคุณ ความบริสุทธิ์เป็นพระคุณสำคัญยิ่ง เช่นกันที่จะทำให้ประชาชนเชื่อถือและเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ความบริสุทธิ์นี้อาจมองได้จากลักษณะต่างๆ ดังนี้

- ก. พระองค์เองเป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากอภิสวกิเลสทั้งปวง ไม่กระทำความชั่วทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ ไม่มีเหตุที่ใครจะยกขึ้นตำหนิได้
- ข. ทรงทำได้อย่างที่สอน คือ สอนเขาอย่างไร พระองค์เองก็ทรงประพฤติปฏิบัติอย่างนั้นด้วย อย่างพุทธพจน์ที่ว่า ตถาคตพุดอย่างใดทำอย่างนั้น จึงเป็นตัวอย่างที่ดี และให้ประชาชนเกิดความเชื่อมั่นในคุณค่าของคำสอนได้
- ค. ทรงมีความบริสุทธิ์พระทัยในการสอน ทรงสอนผู้อื่นด้วยมุ่งหวังประโยชน์แก่เขาอย่างเดียว ไม่มีพระทัยเคลือบแฝงด้วยความหวังผลประโยชน์ส่วนตน หรืออามิสตอบแทนใดๆ

พระวิสุทธิคุณเหล่านี้ จะเห็นได้จากคำสรรเสริญของบุคคลต่างๆ ในสมัยพุทธกาล เช่น

“ดูกรนาคิตะ ขออย่าให้เราต้องข้องเกี่ยวกับยศเลย และขออย่าให้ยศมาข้องเกี่ยวกับเราด้วย บุคคลผู้ใดไม่ได้โดยง่ายซึ่งความสุขอันเกิดจากเนกขัมมะ ความสุขอันเกิดจากวิเวก ความสุขอันเกิดจากความสงบ ความสุขอันเกิดจากความตรัสรู้ เหมือนอย่างที่เราได้ บุคคลผู้นั้นจึงจะยินดีความสุขแบบอาจณ ความสุขที่เกิดจากการหลับ และความสุขที่เกิดจากลาภ สักการะ สรรเสริญ”^๑

^๑ นาคิตสูตร, ธง.นกก.๒๒/๓๑๓

จากคำกล่าวของพระสารีบุตรว่า:-

“ท่านทั้งหลาย พระตถาคตมีกายสมาจาร วจีสมาจาร มโนสมาจารบริสุทธ์ พระตถาคตมิได้มีความประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา ทางใจ ที่พระองค์จะต้องปกบิบัติรักษาไว้ โดยตั้งพระทัยว่า ขอคนอื่น ๆ อย่าได้รู้ถึงความประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา ทางใจของเราเลย”^๑

“คุณกรโมคคัลลานะ เราเป็นผู้มีศีลบริสุทธ์ จึงปฏิญาณได้ว่าเป็นผู้มีศีลบริสุทธ์ ศีลของเราบริสุทธ์ ผ่องแผ้ว ไม่เศร้าหมอง บรรดาสาวกไม่ต้องคอยรักษาเราโดยศีล และเราก็ไม่ต้องคิดหวังให้สาวกช่วยรักษาเราโดยศีล เรามีอาชีวะบริสุทธ์ มีธรรมเทศนาบริสุทธ์ มีไวยากรณ์บริสุทธ์ มีญาณทัศณะบริสุทธ์...ไม่ต้องคิดหวังให้สาวกช่วยรักษา (คือช่วยระมัดระวังปกบิบัติความเสียหายในเรื่องเหล่านั้น)”^๒

ภิกษุทั้งหลายเคยแสดงความรู้สึกของตนต่อพระผู้มีพระภาคในเรื่องการทรงสั่งสอนธรรมว่า:-

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกข้าพระองค์ไม่มีความดำริในพระผู้มีพระภาคเลย ว่า พระสมณโคตมทรงแสดงธรรมเพราะเหตุ(ปรารภ)จิวร บิณฑบาต เสนาสนะ หรือเพราะเหตุหวังสุขในการได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้”

“พวกข้าพระองค์มีความดำริในพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุเคราะห์ ทรงปรารภนาประโยชน์แก่กุล ขาศัยความภักดี จึงทรงแสดงธรรม”

^๑ สังคีตสูตร, ที.ปา.๑๑/๒๒๘

^๒ กกุณสูตร, อ.จ.ปญจก.๒๒/๑๐๐

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะการที่เธอทั้งหลายมีความดำริต่อเราอย่างนี้ ฉะนั้น ธรรมเหล่าใดที่เราแสดงแล้วแก่เธอทั้งหลาย เพื่อความรู้ยิ่ง...เธอทั้งปวงพึงพร้อมเพรียงกัน บันเทิงใจ ไม่วิวาท ศึกษาอยู่ในธรรมเหล่านั้นเถิด”^๑

ในอุทุมพริกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นพุทธะ (คือตรัสรู้) เองแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความตรัสรู้, พระองค์เป็นผู้ฝึกเองแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความฝึก, พระองค์เป็นผู้สงบระงับแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความสงบ, พระองค์เป็นผู้ข้ามพ้นไปได้แล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความข้ามพ้น, ทรงเป็นผู้ดับเย็นแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความดับเย็น”

“เรากล่าวตั้งนี้ว่า บุรุษผู้เป็นวิญญูชน ไม่โง่เขลา ไม่มีมารยา เป็นคนตรง จงมาเถิด เราจะสั่งสอน เราจะแสดงธรรม เขาปฏิบัติอย่างที่ได้รับคำสั่งสอนแล้ว จักกระทำให้สำเร็จซึ่งประโยชน์อันยอดเยี่ยม อันเป็นที่ปรารถนาของกุลบุตรผู้ออกบวช อันเป็นจุดหมายแห่งพรหมจรรย์ได้ ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเอง ในปัจจุบันชาตินี้เอง โดยใช้เวลา ๗ ปี... ๖ ปี... ๕ ปี... ๔ ปี... ๓ ปี... ๒ ปี... ปีเดียว... ๗ เดือน... ๖ เดือน... ๕ เดือน... -๔ -๓ - ๒ - ๑ เดือน... ถึงเดือน... ๗ วัน เท่านั้น”

^๑ ม.ศ.๑๔/๔๒-๔๔

“บางที่ท่านอาจคิดว่า พระสมณโคตมตรัสอย่างนี้ เพราะใครได้ศิษย์ ชื่อนั้นท่านไม่พึงเห็นอย่างนั้น อาจารย์ผู้ใดของท่านเป็นอย่างนี้ ขอให้ผู้นั้นแหละคงเป็นอาจารย์ของท่าน... เรากล่าวอย่างนี้ เพราะใครได้ศิษย์ก็หาไม่ ต้องการให้ท่านถอนตัวจากอุเทศของตนก็หาไม่ ต้องการให้ท่านถอนตัวจากอาชีวะของท่านก็หาไม่ ต้องการให้ท่านเข้าไปติดอยู่ในธรรมที่จัดว่าเป็นกุศลตามลัทธิฝ่ายอาจารย์ของท่านก็หาไม่ ต้องการให้ท่านเคลื่อนคลาดไปจากธรรมที่จัดว่าเป็นกุศลตามลัทธิฝ่ายอาจารย์ของท่านก็หาไม่

“หากแต่ว่า อกุศลธรรมที่ทำให้เกิดความเศร้าหมอง ที่สร้างชาติสร้างภพ มีแต่ความเร่าร้อนกระวน กระวาย ให้ผลเป็นทุกข์ ชักนำชาติขรามรณะมาให้เรื่อยไป ซึ่งท่านยังละไม่ได้นั้นมีอยู่ เราแสดงธรรมก็เพื่อให้กำจัดอกุศลเหล่านี้ได้ เมื่อท่านปฏิบัติตาม สิ่งที่เป็นเหตุก่อความเสื่อมเสียทั้งหลายก็จะถูกกำจัดหมดไป และสิ่งที่เสริมสร้างความถูกต้องของแนวก็จะพัฒนาขึ้นๆ ขึ้น ท่านก็จักได้รู้ยิ่งเห็นจริง ได้บรรลุความบริสุทธิ์แห่งปัญญา และความไพบูลย์ด้วยตนเอง ตั้งแต่ในปัจจุบันทีเดียว”^๑

เมื่อครั้งท่านสีหะ เสนาบดีแห่งแคว้นเวสาลี ผู้เป็นศิษย์นิครนถนาฏบุตร มาเฝ้าทูลถามปัญหาพระพุทธเจ้า และเกิดความเลื่อมใส กล่าวคำปฏิญาณตนเป็นอุบาสก พระพุทธเจ้าได้ตรัสเตือนว่า

“ท่านจงใคร่ครวญให้ถี่ลึกก่อน การใคร่ครวญก่อนแล้วจึงทำ เป็นความดีสำหรับคนผู้มีชื่อเสียงอย่างท่าน”

^๑ ที.ปา.๑๑/๓๐-๓๑

ครั้นท่านเสนาบดียืนยันว่า เขาเลื่อมใส ขอเป็นอุบาสก
แน่นอนแล้ว พระองค์ได้ตรัสอีกว่า

“ท่านสีหะ ตระกูลของท่านเป็นเสมียนบ่อน้ำของ
นิครนถ์ทั้งหลายมาช้านาน (ต่อไปนี้) เมื่อนิครนถ์มาหา
ท่านก็พึงใส่ใจในเรื่องที่จะถวายเป็นบิดาด้วย”^๑

เหตุการณคล้ายคลึงกันนี้ ได้เกิดแก่อุบาสกอุบาสิกผู้
เป็นศิษยานิครนถนาฏบุตรเช่นเดียวกัน^๒

อีกแห่งหนึ่งว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าบุคคลเหล่านี้จะตาบริภาช โกรธ
เบียดเบียน กระทบกระเทียบตถาคตในการประกาศ
จตุราริยส์จันั้น ตถาคตก็ไม่มีความอาฆาต ไม่มีความโทมนัส
ไม่มีจิตยินร้าย; ถ้าว่าชนเหล่านี้จะสักการะ เคารพ นับถือ
บูชาตถาคตในการประกาศจตุราริยส์จันั้น ตถาคตก็ไม่ตีใจ ไม่
เกิดโสมนัส ไม่มีใจเย่อหยิ่งในสักการะเป็นต้นเหล่านั้น”^๓

นอกจากทรงพระคุณนี้เองแล้ว ยังทรงสอนภิกษุสาวกไว้ด้วยว่า

“ภิกษุทั้งหลาย...ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นไร ไม่
บริสุทธึ ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นไร บริสุทธึ?

“ภิกษุรูปใดมีความคิดว่า ‘ขอให้ชนทั้งหลายฟังธรรม
ของเรา ครั้นฟังแล้ว พึงเลื่อมใสธรรม ขอให้คนทั้งหลายที่
เลื่อมใสแล้ว แสดงอาการของผู้เลื่อมใสแก่เรา’ ธรรมเทศนา
ของภิกษุเช่นนี้ ไม่บริสุทธึ;

^๑ วินย. ๕/๗๘; อจ. ๒๓/๑๐๒

^๒ ม. ม. ๑๓/๗๒-๗๓

^๓ ม. ม. ๑๒/๒๘๖

“ส่วนภิกษุรูปใด มีความคิดว่า ‘พระธรรมนี้เป็นของ
 ทรัพย์สินไว้แล้ว เป็นสันทิฏฐิวิเก เป็นอกาลิกะ เป็นโอบนยิกะ
 วิญญูชนพึงรู้จักจำเพาะตน ขอให้ชนทั้งหลายฟัง
 ธรรมของเรา ครั้นฟังแล้ว ขอให้เขาเข้าใจธรรม ครั้นเข้าใจ
 ชัดแล้ว ขอให้ปฏิบัติให้ได้เช่นนั้น’ ดังนี้ แล้วแสดงธรรม
 แก่คนอื่น โดยเหตุที่ธรรมนั้นเป็นของดีของถูกต้อง โดย
 เหตุที่มีความการุณย์ โดยเหตุที่มีความเอื้อเอ็นดู แสดงด้วย
 อาศัยความอนุเคราะห์ ธรรมเทศนาของภิกษุทั้งหลาย
 เช่นนี้ ชื่อว่าบริสุทธิ”^๑

๓. พระกรุณาคุณ อาศัยพระมหากรุณาธิคุณ พระพุทธเจ้า
 จึงได้เสด็จออกประกาศพระศาสนา โปรดสรรพสัตว์ ทำให้พระคุณ
 ๒ อย่างแรก คือ พระปัญญาคุณ และพระวิสุทธิคุณ เป็นที่ปรากฏ
 และเป็นประโยชน์แก่ชาวโลกอย่างแท้จริง เสด็จไปช่วยเหลือ
 แนะนำสั่งสอนมนุษย์ทั้งที่เป็นกลุ่มชนและที่เป็นรายบุคคล โดยไม่
 เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยลำบากของพระองค์เอง พระมหา
 กรุณาธิคุณเหล่านี้ พึงเห็นตามคำสรรเสริญและคุณธรรมอื่นๆ ที่
 แสดงออก เช่น:-

“(พระสมณโคตม) ไม่ทรงดำริเพื่อเบียดเบียนพระองค์
 เอง ไม่ทรงดำริเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่ทรงดำริเพื่อ
 เบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ทรงดำริแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่
 พระองค์ สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น สิ่งที่เป็นประโยชน์ทั้ง
 สองฝ่าย และสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ชาวโลกทั้งปวง”^๒

^๑ ถัง. น. ๑๖/๔๗๒-๓

^๒ พรหมยสูตร, ม.ม. ๑๓/๕๘๘

“ฟังทราบการวางสติ ๓ ประการที่พระอริยเจ้าปฏิบัติ
ซึ่งเมื่อปฏิบัติแล้ว จึงควรเป็นศาสดาสั่งสอนหมู่ชน...

๑. ภิกษุทั้งหลาย ศาสดาเป็นผู้อนุเคราะห์ แสง
ประโยชน์แก่กุล อาศัยเมตตา จึงแสดงธรรมแก่สาวก
ทั้งหลายว่า สิ่งนี้จะให้ประโยชน์แก่กุลแก่พวกเธอ สิ่งนี้จะ
ให้ความสุขแก่พวกเธอ แต่เหล่าสาวกของศาสดานั้นยอมไม่
ตั้งใจฟัง ไม่เจียโลตลงสดับ ไม่ตั้งจิตรับรู้ และประพฤติ
หกลีเกียงคำสอนของศาสดา ในกรณีนั้น ตถาคตจะได้มี
ความยินดีก็หาไม่ จะได้บังเกิดความพึงพอใจก็หาไม่ ทั้งจะ
ได้ขัดเคืองขุ่นมัวก็หาไม่ ย่อมมีสติสัมปชัญญะดำรงอยู่...

๒. อีกประการหนึ่ง... เหล่าสาวกของศาสดานั้น
บางพวกก็ไม่ตั้งใจฟัง... บางพวกยอมตั้งใจฟัง เจียโลตลง
สดับ ตั้งจิตรับรู้ ไม่ประพฤติเคลื่อนคลาดจากคำสอนของ
ศาสดา ในกรณีนั้น ตถาคตจะได้มีความยินดีก็หาไม่ จะได้
บังเกิดความพึงพอใจก็หาไม่ จะได้มีความไม่พอใจก็หาไม่ จะ
ได้บังเกิดความไม่พอใจก็หาไม่ ตัดได้ทั้งความพอใจและ
ความไม่พอใจทั้งสองอย่าง เป็นผู้อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ
ดำรงอยู่...

๓. อีกประการหนึ่ง...เหล่าสาวกของศาสดานั้น
(ทั้งหมด) ย่อมตั้งใจฟัง เจียโลตลงสดับ ตั้งจิตรับรู้ ไม่
ประพฤติเคลื่อนคลาดจากคำสอนของศาสดา ในกรณีนั้น
ตถาคตย่อมเป็นผู้ชื่นชม บังเกิดความพึงพอใจ แต่ก็หา
กระหึ่มเหิมใจไม่ ย่อมมีสติสัมปชัญญะดำรงอยู่”^๑

^๑ สฬายตนวิภังคสูตร, ม.อ.๑๔/๖๓๖

จากข้อความตอนนี้ ฟังสังเกตด้วยว่า ความกรุณาที่แสดงออกอย่างได้ผลดีนั้น ต้องอาศัยมีอุเบกขา และสติสัมปชัญญะเข้าประกอบด้วย ในกรณีต่างๆ และในกรณีนั้นๆ จะต้องเข้าใจความหมายของอุเบกขาให้ถูกต้องด้วย

นอกจากนี้ ความกรุณาที่แสดงออกในการอบรมสั่งสอน ย่อมเป็นส่วนประกอบสำคัญให้เกิดคุณลักษณะของผู้สอนอย่างที่เรียกว่า *องค์คุณของกัลยาณมิตร* ซึ่งมี ๗ ประการ ดังต่อไปนี้:-

๑. *ปิโย* - น่ารัก (ในฐานะเป็นที่วางใจและรู้สึกสนิทสนม)
๒. *ครุ* - นำเคารพ (ในฐานะให้เกิดความรู้สึกขอบอกนใจ เป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย)
๓. *ภาวนิโย* - นำยกย่อง (ในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง)
๔. *วตฺตา* - รู้จักพูด (คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี)
๕. *วจนฺกฺขโม* - อุดทนต่อถ้อยคำ (พร้อมที่จะรับฟังคำซักถามต่างๆ อยู่เสมอ และสามารถรับฟังได้ด้วยความอดทนไม่เบื่อ)
๖. *คฺมภีรณฺจ กถํ กตฺตา* - (กล่าวชี้แจงแถลงเรื่องต่างๆ ที่ลึกซึ้งได้)
๗. *โน จฺหฺจฺจาเน นโยชเย* - (ไม่ชักจูงไปในทางที่เสื่อมเสีย)^๑

^๑ ธรรมสาร, อ.จ.ศศตศก.๒๓๓/๓๔

ฟังสังเกตไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า พระพุทธศาสนาถือว่า ความสัมพันธ์ของผู้สอนที่มีต่อผู้เรียนนั้น อยู่ในฐานะเป็น กัลยาณมิตร คือ เป็นผู้ช่วยเหลือแนะนำผู้เรียนให้ดำเนินก้าวหน้า ไปในมรรคาแห่งการฝึกอบรม^๑ ของคุณทั้ง ๗ ที่กล่าวมานี้ เป็น คุณลักษณะที่ผู้สอนหรือครูผู้มีความกรุณาโดยทั่วไปจะมีได้ ไม่ จำกััดเฉพาะพระพุทธรเจ้าเท่านั้น

พระมหากรุณาธิคุณของพระพุทธรเจ้า ที่พระองค์ทรง อนุเคราะห์ชาวโลกนั้น แสดงออกในพุทธกิจประจำวันหรือกิจวัตร ประจำวันของพระองค์ ซึ่งเห็นได้ชัดว่า วันเวลาที่ผ่านไปแต่ละวัน เป็นไปเพื่อประโยชน์ของคนอื่นๆ ทั้งนั้น และให้เห็นการรู้จักทำงาน เป็นเวลาของพระมหาบุรุษ พุทธกิจประจำวันนั้น แบ่งเป็น ๕ ดังนี้

๑. **ปุเรภัตตกิจ** พุทธกิจภาคเช้าหรือภาคก่อนอาหาร ได้แก่ ทรงตื่น บรรทมแต่เช้า เสด็จออกบิณฑบาต เสรวยแล้ว ทรงแสดงธรรม โปรดประชาชนในที่นั้นๆ เสด็จกลับพระวิหาร รอให้พระสงฆ์ฉัน เสร็จแล้ว เสด็จเข้าพระคันธกุฎี
๒. **ปัจจนภัตตกิจ** พุทธกิจภาคบ่ายหรือหลังอาหาร ระยะเวลาที่ ๑ เสด็จ ออกจากพระคันธกุฎี ทรงโอวาทภิกษุสงฆ์ เสร็จแล้วพระสงฆ์ แยกย้ายกันไปปฏิบัติธรรมในที่ต่างๆ พระองค์เสด็จเข้าพระ คันธกุฎี อาจทรงบรรทมเล็กน้อยแล้ว ถึงระยะเวลาที่ ๒ ทรง พิจารณาตรวจดูความเป็นไปของชาวโลก ระยะเวลาที่ ๓ ประชาชน ในถิ่นนั้นมาประชุมในธรรมสภา ทรงแสดงธรรมโปรด

^๑ ฟังระลึกถึงฐานะของผู้สอนอันสัมพันธ์กับความตอนนี้ ที่พระพุทธรเจ้าตรัสว่า "อกุขาตาโร ตถาคตา - ตถาคตเป็นผู้บอกทางให้" (ช.ช.๒๕/๓๐) และเรื่องที่ทรงแจ้งแก่พราหมณ์ว่าพระองค์เป็นเพียง ผู้ชี้ทาง ใน ม.ช.๑๔/๑๐๑ ด้วย

๓. **ปุริมยามกิจ** พุทธกิจยามที่ ๑ (ของราตรี) หลังจากพุทธกิจภาค กลางวันแล้ว อาจทรงสนานแล้วปลีกพระองค์อยู่เงียบๆ พัก หนึ่ง จากนั้นพระภิกษุสงฆ์มาเฝ้า ทูลถามปัญหาบ้าง ขอ กรรมฐานบ้าง ขอให้ทรงแสดงธรรมบ้าง ทรงใช้เวลาตลอดดยาม แรกนี้สนองความประสงค์ของพระสงฆ์
๔. **มัชฌิมยามกิจ** พุทธกิจในมัชฌิมยาม เมื่อพระสงฆ์แยกย้ายไป แล้ว ทรงใช้เวลายามที่สองตอบปัญหาพวกเทพทั้งหลายที่มาเฝ้า
๕. **ปัจฉิมยามกิจ** พุทธกิจในปัจฉิมยาม ทรงแบ่งเป็น ๓ ระยะเวลา ระยะเวลาแรก เสด็จดำเนินจงกรมเพื่อให้พระวรกายได้ผ่อนคลาย ระยะเวลาที่ ๒ เสด็จเข้าพระคันธกุฎี ทรงพระบรรทมสิ้นไสยาสน์ อย่างมีพระสติสัมปชัญญะ ระยะเวลาที่ ๓ เสด็จประทับนั่งพิจารณา สอดส่องเลือกสรรว่า ในวันต่อไปมีบุคคลผู้ใดที่ควรเสด็จไป โปรดโดยเฉพาะเป็นพิเศษ เมื่อทรงกำหนดพระทัยไว้แล้ว ก็ จะเสด็จไปโปรดในภาคพุทธกิจที่ ๑ คือ ปุเรภัตตกิจ^๑

การทรงใส่พระทัยช่วยเหลือโปรดบุคคลผู้สมควรเป็นส่วน เฉพาะบุคคลๆ เช่นนี้ ผู้ได้รับการโปรดอาจเป็นคนชั้นสูง ชั้นต่ำ เป็นเด็ก เป็นผู้ใหญ่ ก็ได้ทั้งสิ้น เช่น เสด็จไปโปรดสิงคาลกมาณพผู้ ไหว้ทิศ^๒ เสด็จไปโปรดเด็กชายมีภูริฎกณทลีที่กำลังนอนเจ็บหนัก^๓

^๑ ที.ธ.๑/๖๑; ส.ธ.๑/๒๘๕; ขง.ธ.๑/๖๖; ใน สุตต.ธ.๑/๑๖๖ ท่านแบ่งพุทธกิจไว้เพียง ๒ อย่าง คือ ปุเรภัตตกิจ กับ ปัจฉิมภัตตกิจ โดยรวมเอาพุทธกิจที่ ๓-๔-๕ เข้าไว้ในปัจฉิมภัตต กิจด้วย; ใน *สวดมนต์ฉบับหลวง* ท่านแต่งเป็นคาถาไว้เพื่อจำง่ายว่า:-

ปุพพณฺเห	ปิณฺฑปาทณฺจ	สายนฺเห	ธมฺมทสนฺ
ปฺทิสฺส	ภิกฺขุโฆวาทํ	ชทฺตมรตเต	เทวปญฺหนิ
ปจฺจุสฺเสว	คเต กาลे	ภพฺพาภพฺเพ	วิโลกนํ.

เข้าเสด็จไปบิณฑบาต บ่ายทรงแสดงธรรม คำประทานโอวาทแก่ภิกษุ กลางคืนตอบปัญหา เทวดา เวลาจวนสว่าง ตรวจดูผู้ที่ควรและยังไม่ควรตรัสรู้

^๒ สิงคาลกสูตร, ที.ปา.๑๑/๑๗๒-๒๐๖

^๓ ชัมมปทีฏฐกถา ภาค ๑

นอกจากนี้ ยังทรงเอาพระทัยใส่ในความเป็นอยู่ ทุกข์ สุข ของพระภิกษุสงฆ์ทั่วไป เช่น เสด็จไปเยี่ยมภิกษุป่วย^๑ และ พยาบาลภิกษุป่วยใช้ที่ไม่มีคนพยาบาลด้วยพระองค์เอง^๒

ความกรุณาเช่นนี้ เป็นเหตุนำความเลื่อมใสศรัทธา เป็นประโยชน์ ในการสอน ทรงสอนคนได้โดยไม่ต้องใช้อำนาจบังคับ ไม่ต้องใช้ การลงโทษ และทรงได้รับความเคารพบูชาสูงสุดด้วยความจริงใจ

ยกตัวอย่างให้เห็นได้ชัดจากดำรัสของพระเจ้าปเสนทิโกศล กษัตริย์แห่งแคว้นโกศล ที่เสด็จมาเฝ้าแสดงความเลื่อมใสศรัทธา อย่างสูงสุดในพระพุทธรูปเจ้าและทูลไว้ มีความตอนหนึ่งว่า:-

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อีกประการหนึ่ง หม่อมฉัน เป็นชัตติยราช ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ย่อมสามารถตั้งฆ่าคน ที่ควรฆ่าได้ จะให้รบคนที่ควรรบได้ จะให้เนรเทศคนที่ควร เนรเทศก็ได้ เมื่อหม่อมฉันนั่งอยู่ในที่วิจิตรฉะฉาน ก็ยังมี คนพูดสอดขึ้นในระหว่างบ้าง...

“แต่หม่อมฉันได้เห็นภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ ใน สัมมัตติ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่ที่ประชุมคน หลายร้อย ในที่ประชุมนั้น สาวกของพระผู้มีพระภาคไม่มี เสี่ยงไต่เสียดจามเลย...

“หม่อมฉันเกิดความคิดขึ้นมาว่า น่าอัศจรรย์จริง ไม่ เคยมีมาก่อน พระผู้มีพระภาคทรงฝึกอบรมชุมชนได้ดีถึง เพียงนี้โดยไม่ต้องใช้อาชญา (อำนาจบังคับและการลงโทษ) โดยไม่ต้องใช้ศาสตรา

^๑ ดู ถ.ข. ๑๗/๒๑๕-๒๑๘; ถ.ส.พ. ๑๘/๘๘, ๘๙; ขง.นกก. ๒๒/๓๒๗

^๒ วินย. ๕/๑๖๖

“หม่อมฉันไม่เคยเห็นชุมชนอื่นที่ฝึกได้ดีอย่างนี้ นอกจากธรรมวินัยนี้ แม้ข้อนี้ก็เป็นความเลื่อมใสในธรรม ในพระผู้มีพระภาค ของหม่อมฉัน...”

“อีกประการหนึ่ง ช่างไม้ ๒ คน คนหนึ่งชื่ออิสิทัณฑะ คนหนึ่งชื่อปุราณะ กินอยู่ของหม่อมฉัน ใช้เวรชานของหม่อมฉัน หม่อมฉันให้เครื่องเลี้ยงชีพแก่เขา ให้ยศแก่เขา แต่ถึงกระนั้น เขาจะได้อวดความเคารพนบในหม่อมฉันเหมือนในพระผู้มีพระภาคก็หาไม่

“เรื่องเคยมี คราวเมื่อหม่อมฉันยกกองทัพออกไป คิดจะทดลองช่างไม้อิสิทัณฑะและช่างไม้ปุราณะนี้ดู จึงเข้าพักอยู่ในที่พักอาศัยอันคับแคบแห่งหนึ่ง ไช้แต่พระองค์ผู้เจริญ คราวนั้น นายช่างเหล่านี้ใช้เวลากล่าวธรรมกันจนตึกได้ทราบว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ทิศใด เขาก็ผินศีรษะไปทางทิศนั้น นอนเหยียดเท้ามาทางหม่อมฉัน

“หม่อมฉันมีความคิดว่า น่าอัศจรรย์แท้ ไม่เคยมีมาก่อนเลย นายช่างเหล่านี้ กินอยู่ของเรา...ถึงกระนั้น เขาจะได้อวดความเคารพนบในเรา เหมือนในพระผู้มีพระภาคก็หาไม่ คนทั้งสองนี้ คงจะได้รู้ถึงที่เป็นคุณความดีพิเศษยิ่งกว่าเติม ในศาสนาของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นแน่ แม้ข้อนี้ ก็เป็นความเลื่อมใสในธรรม ในพระผู้มีพระภาคของหม่อมฉัน”^๑

^๑ ธรรมเจติยสูตร, ม.ม.๑๓/๕๖๕, ๕๖๘

ในที่นี้ จะขอสรุปพระคุณสมบัติที่ควรสังเกตไว้ ดังนี้

๑. ทรงสอนสิ่งที่เป็นจริง และเป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง
๒. ทรงรู้เข้าใจสิ่งที่ทรงสอนอย่างถ่องแท้สมบูรณ์
๓. ทรงสอนด้วยพระเมตตา มุ่งประโยชน์แก่ผู้รับคำสอนเป็นที่ตั้ง ไม่หวังผลตอบแทน
๔. ทรงทำได้จริงอย่างที่ทรงสอน เป็นตัวอย่างที่ดี
๕. ทรงมีบุคลิกภาพโน้มน้าวจิตใจให้เข้าใจใกล้ชิดสนิทสนม และพึงพอใจได้ความสุข
๖. ทรงมีหลักการสอนและวิธีสอนยอดเยี่ยม ดังจะกล่าวต่อไป

๓. หลักทั่วไปในการสอน

เรื่องหลักทั่วไปของการสอนนี้ ขอแบ่งเป็น ๓ หมวด คือ ที่เป็นข้อควรคำนึงต่างๆ เกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอนพวกหนึ่ง เกี่ยวกับตัวผู้เรียนพวกหนึ่ง และที่เกี่ยวกับตัวการสอนเองพวกหนึ่ง และจะบรรยายเพียงโดยสรุป เพราะได้กินเนื้อที่มากมาแล้วในสองหัวข้อก่อน

ก. เกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน

๑. สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจได้ยาก หรือยังไม่รู้ไม่เห็นไม่เข้าใจ ตัวอย่างที่เห็นชัด คือ อริยสัจจ์ ซึ่งทรงเริ่มสอนจากความทุกข์ ความเดือดร้อน ปัญหาชีวิตที่คนมองเห็นและประสบอยู่โดยธรรมดา รู้เห็นประจักษ์กันอยู่ทุกคนแล้ว ต่อจากนั้นจึงสาวหาเหตุที่ยากลึกซึ้ง และทางแก้ไขต่อไป

๒. สอนเนื้อเรื่องที่ค่อยลุ่มลึกยากลงไปตามลำดับขั้น และต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป อย่างที่เรียกว่า สอนเป็นอนุพุทธานุภาพ ตัวอย่างก็คือ อนุพุทธานุภาพ ไตรสิกขา พุทธโอวาท ๓ เป็นต้น

๓. ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ ก็สอนด้วยของจริง ให้ผู้เรียนได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเอง อย่างที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง เช่น ทรงสอนพระนันทะที่คิดถึงคู่รักคนงาม ด้วยการทรงพาไปชม นางฟ้า นางอัปสรเทพธิดา ให้เห็นกับตา เรื่องอาจารย์ทศปาโมกข์ให้หมอสีวกทตสอบตัวเอง^๑ เรื่อง นามตีทชิตาตก^๒ หรืออย่างที่ทำให้พระเพ่งดูความเปลี่ยนแปลงของดอกบัว เป็นต้น

^๑ วินย. ๕/๑๒๙

^๒ ชา.อ. ๒/๒๔๘

๔. สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง คมอยู่ในเรื่อง มีจุด ไม่กววน ไม่ไขว้เขว ไม่ออกนอกเรื่อง

๕. สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้ อย่างที่เรียกว่า สนิทาน

๖. สอนเท่าที่จำเป็นพอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก

เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้า เมื่อประทับอยู่ในป่าประดู่ลาย ใกล้เมืองโกสัมพี ได้ทรงหยิบใบไม้ประดู่ลายเล็กน้อยใส่กำพระหัตถ์ แล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ใบประดู่ลายในพระหัตถ์ กับในป่า ไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ในปามากกว่า

ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า สิ่งที่พระองค์ตรัสรู้แต่มิได้ทรงสอน เหมือนใบประดู่ลายในป่า ส่วนที่ทรงสั่งสอนน้อยเหมือนใบประดู่ลายในพระหัตถ์ และตรัสแสดงเหตุผลในการที่มีได้ทรงสอนทั้งหมดเท่าที่ตรัสรู้ไว้ เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่เป็นประโยชน์ มิใช่หลักการดำเนินชีวิตอันประเสริฐ ไม่ช่วยให้เกิดความรู้ถูกต้องที่จะนำไปสู่จุดหมาย คือนิพพานได้^๑

๗. สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่เขาจะเรียนรู้และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาเอง อย่างพุทธพจน์ที่ว่า พระองค์ทรงมีพระเมตตา หวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย จึงตรัสพระวาจาตามหลัก ๖ ประการ คือ

^๑ ดู ตี.ม.๑๙/๑๗๑๒

- ๑) คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง, ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๒) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๓) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น - เลือกกาสดรัส
- ๔) คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง, ไม่เป็นประโยชน์, ถึงเป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๕) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ถึงเป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น - ไม่ตรัส
- ๖) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, เป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่น - เลือกกาสดรัส^๑

ลักษณะของพระพุทธเจ้าในเรื่องนี้ คือ ทรงเป็นกาลวาที สัจจวาที ภูตวาที อัถถวาที ธรรมวาที วินัยวาที

ข. เกี่ยวกับตัวผู้เรียน

๑. รู้ คำนึงถึง และสอนให้เหมาะตามความแตกต่างระหว่างบุคคล อย่างในทศพลญาณข้อ ๕ และข้อ ๖ ที่อธิบายมาแล้ว เช่น คำนึงถึงจริต ๖ อันได้แก่ ราคะจริต โทสะจริต โมหะจริต ศรัทธาจริต พุทธิจริต และวิตกจริต^๒ และรู้ระดับความสามารถของบุคคล อย่างที่พระพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาเมื่อก่อนเสด็จออกประกาศพระศาสนาว่า

^๑ ม.ม.๑๓/๘๔; เทียบ ที.ปา.๑๑/๑๑๘

^๒ ดู วิสุทธิมรรค ปริเฉทที่ ๓

“เหล่าสัตว์ที่มีรูปในดวงตาน้อยก็มี ที่มีกลิ่นในดวงตา มากก็มี ที่มีอินทรีย์แก่กล้าก็มี ที่มีอินทรีย์อ่อน ก็มี ที่มีอาการดี ก็มี มีอาการทรามก็มี ที่จะสอนให้รู้ได้ง่ายก็มี ที่จะสอนให้รู้ได้ ยากก็มี บางพวกที่ตระหนักรู้ถึงโทษภัยในปรโลกอยู่ก็มี ทั้งนี้ อุปมาเหมือนดังในกอบุช กอประทุม หรือกอบุชพริก”^๑

ต่อจากนั้นได้ทรงยกบัว ๓ เหล่าขึ้นมาเปรียบ ในที่นี้จะนำไป เทียบกับบุคคล ๔ ประเภท ที่พระองค์ตรัสไว้ในที่อื่น ดังนี้:-

- ก. บุคคลผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลัน แต่พอยกหัวข้อขึ้นแสดง เท่านั้น เรียกว่า *อุคฆฏิตัญญู* เทียบกับบัวพั้นน้ำ แต่พอ รับสัมผัสรัศมีตะวัน ก็บาน ณ วันนั้น
- ข. บุคคลผู้สามารถรู้เข้าใจได้ ต่อเมื่อท่านอธิบายความ พิสดารออกไป เรียกว่า *วิปจิตัญญู* เทียบกับบัวปริมน้ำ จักบานต่อวันรุ่งขึ้น
- ค. บุคคลผู้พอจะหาทางค่อยชี้แจงแนะนำใช้วิธีการชัก เยื้องให้เข้าใจได้ต่อไป เรียกว่า *ไฉยยะ* เทียบกับบัว งามใต้พื้นน้ำ จักบานในวันต่อๆ ไป
- ง. บุคคลผู้อับปัญญา มีดวงตามืดมิด ยังไม่อาจให้บรรลु คุณวิเศษได้ในชาตินี้ เรียกว่า *ปทปรมะ* เทียบกับบัวจม ใต้น้ำ นำจักเป็นภักษาแห่งปลาและเต่า^๒

^๑ วินย. ๔/๘

^๒ บัว ๓ เหล่า มาใน วินย. ๔/๘; ม.ม. ๑๒/๓๒๑; ม.ม. ๑๓/๕๐๘ บัว ๔ มาในอรรถกถา คือ ที.ข.๒/ ๘๓; ม.ข.๒/๒๔๒; ส.ข. ๑/๒๓๔; ๒/๕, ๓/๖๓; ฯลฯ บุคคล ๔ พวก มาใน ขง.จตุกก. ๒๑/๑๓๓

หมายเหตุ พึงสังเกตว่า *ปทปรมะ* นั้น มิได้หมายความว่าสอนไม่ได้เลยทีเดียว แต่หมายถึง บุคคลที่ช่วยได้อย่างมากเพียงให้รู้พยัญชนะ แต่ไม่อาจเข้าใจอรรถ เป็นผู้ที่พระพุทธานุศาสน์ ไม่ทอดทิ้ง เพราะถือว่า แม้เขาไม่สามารถบรรลุธรรมได้ในชาตินี้ แต่ก็ยังเป็นการสั่งสอน อบรมเพื่อประโยชน์ในอนาคตต่อไป จึงควรต้องช่วยให้ดีที่สุดเท่าที่จะช่วยได้

๒. ปรับวิธีสอนผ่อนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกัน แต่ต่างบุคคล อาจใช้ต่างวิธี ข้อนี้เกี่ยวโยงต่อเนื่องมาจากข้อที่ ๑

๓. นอกจากคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ผู้สอนยังจะต้องคำนึงถึงความพร้อม ความสุกงอม ความแก่รอบแห่ง อินทรีย์ หรือญาณ ที่บาลีเรียกว่า *ปริปากษ* ของผู้เรียนแต่ละบุคคล เป็นรายๆ ไปด้วย ว่าในแต่ละคราว หรือเมื่อถึงเวลานั้นๆ เขาควร จะได้เรียนอะไร และเรียนได้แค่ไหนเพียงไร หรือว่าสิ่งที่ต้องการให้ เขารู้ นั้น ควรให้เขาเรียนได้หรือยัง เรื่องนี้จะเห็นได้ชัดในพุทธวิธี สอน ว่าพระพุทธเจ้าทรงคอยพิจารณาปริปากษของบุคคล เช่น

คราวหนึ่งพระพุทธเจ้าประทับหลักเรือนอยู่ในที่สงัด ทรงดำริว่า

“ธรรมเครื่องบ่มวิมุตติของราहुลสุกงอมดีแล้ว ถ้า ภาวะเราพึงช่วยชักนำเธอในการกำจัดอาสวะให้ยิ่งขึ้นไป อีก” ดังนี้

ครั้นเมื่อเสด็จไปบิณฑบาต เสวยเสร็จแล้ว จึงตรัสชวนพระ ราहुลให้โดยเสด็จไปพักผ่อนกลางวันในป่าอันธวัน เมื่อถึงโคนไม้ แห่งหนึ่ง ก็ได้ประทับนั่งลงและทรงสอนธรรมด้วยวิธีสนทนา วัน นั้นพระราहुลก็ได้บรรลุอรหัตตผล^๑

อีกเรื่องหนึ่ง เมื่อคราวประทับอยู่ ๒ องค์กับพระเมฆิยะ ณ จาลิกบรรพต พระเมฆิยะทูลลาไปบิณฑบาตในหมู่บ้านชั้นตุคาม ในระหว่างทางกลับจากบิณฑบาตมาถึงฝั่งลำน้ำกิมิกาฟ้า ท่านได้เห็น สถานที่ในป่าอัมพวันนารีนรมย์ เกิดความคิดว่าเป็นสถานที่เหมาะแก่ การบำเพ็ญเพียร ครั้นกลับถึงจาลิกบรรพต จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลขออนุญาตลาไปบำเพ็ญเพียร ณ ป่าริมฝั่งน้ำนั้น

^๑ ถ.สพ. ๑๘/๑๘๗-๘

พระพุทธองค์ทรงทราบว่า ญาณของพระเมฆิยะยังไม่สูง กอมนพที่จะไปบำเพ็ญเพียรอยู่ผู้เดียวให้เกิดผลสำเร็จก้าวหน้าขึ้นไปไม่ได้ แต่ก็ทรงขอให้พระเมฆิยะได้บทธเรียน จึงมิได้ทรงห้ามทีเดียว แต่ทรงทัดทานว่า “รอก่อนเถิดเมฆิยะ เราอยู่คนเดียว เธอจงรอกจนกว่า จะมีภิกษุรูปอื่นมาเสียดก่อน”

การที่ตรัสดังนี้ ก็เพื่อให้รู้สึกว่าคุณธรรมที่มีพระทัยเยื่อใย เมตตาต่อพระเมฆิยะอยู่ เป็นแรงคอยโน้มน้าว เมื่อพระเมฆิยะมี เหตุขัดข้องอะไรขึ้น จะได้กลับมาเฝ้าพระองค์ ครั้นพระเมฆิยะทูล คະยັນคะยอ พระองค์ก็ทรงอนุญาต

ฝ่ายพระเมฆิยะ เมื่อไปอยู่ที่ป่าอัมพวันผู้เดียวแล้ว ต่อมาก็ เกิดมือกุศลวิตกขึ้น เพราะญาณของตนยังไม่แก่กล้าสูงกอมน ไม่ สามารถแก้ไขได้ จึงกลับมาเฝ้าพระพุทธเจ้า และกราบทูลให้ทรง ทราบ พระองค์จึงตรัสสอนเรื่องกรรม ๕ อย่างที่ช่วยให้เกิดปริ پاکะ แก่เจโตวิมุตติ ที่ยังไม่แก่กล้า

กรรมเหล่านี้คือ ความมีกัลยาณมิตร ๑ ความมีศีล ๑ การมี โอกาสได้ยินได้ฟัง ได้ร่วมสนทนาอย่างสะดวกสบายในเรื่องต่างๆ ที่ช่วยชำระจิตใจให้ปลอดโปร่งผ่องใส เช่น เรื่องความเพียร ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ เป็นต้น ๑ การบำเพ็ญเพียรสร้างกุศลกรรม อย่างหนักแน่นจริงจัง ๑ และความมีปัญญา ๑

โดยเฉพาะทรงเน้นว่า ความมีกัลยาณมิตรนั้นเป็นพื้น เบื้องต้นอันสำคัญ ที่จะช่วยให้ได้ทั้งศีล ให้ได้ฟังเรื่องที่ดีงาม ให้ได้ บำเพ็ญเพียร และได้ปัญญา^๑

^๑ อ.จ.นวก. ๒๓/๒๐๗; พ.ศ. ๒๕/๘๕-๘๘

เป็นอันว่า ขณะนั้นพระเมษิยะยังไม่มีปริปากะ ยังไม่พร้อมที่จะออกไปบำเพ็ญเพียรผู้เดียวอย่างที่ตนประสงค์ ยังต้องพึ่งอาศัยกัลยาณมิตรอยู่

๔. สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจน แม่นยำและได้ผลจริง เช่น ทรงสอนพระจูฬปันถกผู้โง่เขลาด้วยการให้นำผ้าขาวไปลูบคลำ เป็นต้น

๕. การสอนดำเนินไปในรูปที่ให้ผู้รู้สึกว่าผู้เรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกัน ในการแสวงความจริง ให้มีการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบเสรี

หลักนี้เป็นข้อสำคัญในวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งต้องการอิสรภาพในทางความคิด และโดยวิธีนี้ เมื่อเข้าถึงความจริง ผู้เรียนก็จะรู้สึกว่าตนได้มองเห็นความจริงด้วยตนเอง และมีความชัดเจนมั่นใจ

หลักนี้พระพุทธรเจ้าทรงใช้เป็นประจำ และมักมาในรูปการถามตอบ ซึ่งอาจแยกลักษณะการสอนแบบนี้ได้เป็น

ก. ล้อให้ผู้เรียนแสดงความคิดเห็นของตนออกมา ชี้ข้อคิดให้แก่เขา ส่งเสริมให้เขาคิด และให้ผู้เรียนเป็นผู้วินิจฉัยความรู้ในตนเอง ผู้สอนเป็นเพียงผู้นำซึ่งช่องทางเข้าสู่ความรู้ ในการนี้ ผู้สอนมักกลายเป็นผู้ถามปัญหา แทนที่จะเป็นผู้ตอบ

ข. มีการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบอย่างเสรี แต่มุ่งหาความรู้ ไม่ใช่มุ่งแสดงภูมิ หรือข่มกัน

๖. เอาใจใส่บุคคลที่ควรได้รับความสนใจพิเศษเป็นรายๆ ไป ตามควรแก่กาลเทศะและเหตุการณ์ เช่น

ชาวนาคนหนึ่งตั้งใจไว้แต่กลางคืนว่าจะไปฟังพุทธเทศนา บังเอิญวัวหาย ไปตามได้แล้วรีบมา แต่กว่าจะได้ก็ช้ำมาก คิดว่า ทันทิ้งท้ายหนอยก็ยิ่งดี ไปถึงวัดปรากฏว่าพระพุทธรูปเจ้ายังทรง ประทับรออยู่หนึ่งๆ ไม่เริ่มแสดง ยิ่งกว่านั้นยังให้จัดอาหารให้เขารับประทานจนอิ่มสบาย แล้วจึงทรงเริ่มแสดงธรรม หรือ

เรื่องเด็กหญิงชาวบ้านลูกช่างทุกคนหนึ่ง อยากฟังธรรม แต่มีงานม้วนกรวด้ายเร่งอยู่ เมื่อทำเสร็จจึงเดินจากบ้านเอาม้วนด้าย ไปส่งบิดาที่โรง ผ่านโรงธรรมก็แวะหนอยหนึ่ง นั่งอยู่แถวหลังสุด ของที่ประชุม พระพุทธรูปองค์ก็ยังคงทรงเอาพระทัยใส่หันไปรับสั่งให้เข้าไปนั่งใกล้ๆ ทักทายปราศรัย และสนทนาให้เกียรติให้เด็กนั้นพูด แสดงความเห็นในที่ประชุม และทรงเทศนาให้เด็กนั้นได้รับ ประโยชน์จากการมาฟังธรรม

๗. ช่วยเหลือเอาใจใส่คนที่ด้อย ที่มีปัญหา เช่น เรื่องพระ จูฬบัณฑิตที่กล่าวแล้ว เป็นต้น

ค. เกี่ยวกับตัวการสอน

๑. ในการสอนนั้น การเริ่มต้นเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่ง การเริ่มต้นที่ดีมีส่วนช่วยให้การสอนสำเร็จผลดีเป็นอย่างมาก อย่างน้อยก็เป็นเครื่องดึงความสนใจ และนำเข้าสู่เนื้อหาได้

พระพุทธรูปเจ้าทรงมีวิธีเริ่มต้นที่น่าสนใจมาก โดยปกติ พระองค์จะไม่ทรงเริ่มสอนด้วยการเข้าสู่เนื้อหาธรรมทีเดียว แต่จะ ทรงเริ่มสนทนากับผู้ทรงพบหรือผู้มาเฝ้า ด้วยเรื่องที่เขาู้เข้าใจดี หรือสนใจอยู่ เช่น เมื่อทรงสนทนากับควาญช้าง ก็ทรงเริ่มสนทนา ด้วยเรื่องวิถีฝึกช้าง พบชาวนา ก็สนทนาเรื่องการทำนา พบ พราหมณ์ก็สนทนาเรื่องไตรเพท หรือเรื่องธรรมของพราหมณ์

บางทีก็ทรงจี้จุดสนใจ หรือเหมือนสะกิดให้สะดุ้ง เป็นการปลุกเร้าความสนใจ เช่น เมื่อเทศน์โปรดชฎิลผู้บูชาไฟ ทรงเริ่มต้นด้วยคำว่า “อะไรๆ ร้อนลูกเป็นไฟหมดแล้ว” ต่อจากนั้นจึงถามและอธิบายต่อไปว่าอะไรร้อน อะไรลูกเป็นไฟ นำเข้าสู่ธรรม

บางทีก็ใช้เรื่องที่เขาสนใจ หรือที่เขารู้นั่นเอง เป็นข้อสนทนาไปโดยตลอด แต่แทรกความหมายทางธรรมเข้าไว้ให้

๒. สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลิน ไม่ให้ตึงเครียด ไม่ให้เกิดความอึดอัดใจ และให้เกียรติแก่ผู้เรียน ให้เขามีความภูมิใจในตัว เช่น เมื่อพราหมณ์โสดนัทธณะกับคณะไปเฝ้า ท่านโสดนัทธณะครุ่นคิดวิตกอยู่ในใจว่า

“ถ้าเราถามปัญหาออกไป หากพระองค์ตรัสว่า ‘พราหมณ์ ปัญหาข้อนี้ท่านไม่ควรถามอย่างนี้’ ที่ประชุมก็จะหมิ่นเราได้

“ถ้าพระสมณโคตมจะพึงตรัสถามปัญหาเรา ถ้าแม่เราตอบไม่ถูกพระทัย หากพระองค์ตรัสว่า ‘พราหมณ์ ปัญหาข้อนี้ ท่านไม่ควรตอบอย่างนี้’ ที่ถูกควรแก้อย่างนี้’ ที่ประชุมก็จะหมิ่นเราได้

“ถ้ากระไร ขอให้พระสมณโคตมถามปัญหาเราในเรื่องไตรเพท อันเป็นคำสอนของอาจารย์เราเถิด เราจะตอบให้ถูกพระทัยทีเดียว”

พระพุทธเจ้าทรงทลายใจพราหมณ์ได้ ทรงดำริว่า

“โสดนัทธณะนี้ลำบากใจอยู่ ถ้ากระไร เราพึงถามปัญหาเขาในเรื่องไตรเพท อันเป็นคำสอนของอาจารย์ฝ่ายเขาเองเถิด”

แล้วได้ตรัสถามถึงคุณสมบัติของพราหมณ์ ทำให้พราหมณ์นั้นสบายใจ และรู้สึกภูมิใจที่จะสนทนาต่อไปในเรื่องซึ่งตัวเขาเองถือว่าเขารู้ชำนาญอยู่เป็นพิเศษ และพระองค์ก็ทรงสามารถชักนำพราหมณ์นั้นเข้าสู่ธรรมของพระองค์ได้ ด้วยการคอยทรงแสดงเลือกป้อนคำถามต่างๆ กะพราหมณ์นั้น แล้วคอยสนับสนุนคำตอบของเขา ต้อนเข้าสู่แนวที่พระองค์ทรงพระประสงค์^๑

ในการทำงานเดียวกัน เมื่อพบนิโครธปริพาชก ก็ทรงเปิดโอกาสเชิญให้เขาถามพระองค์ด้วยปัญหาเกี่ยวกับลัทธิฝ่ายเขาทีเดียว^๒

๓. สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอน เป็นสำคัญ ไม่กระทบตนและผู้อื่น ไม่มุ่งยกตน ไม่มุ่งเสียดีใครๆ^๓

แม้เมื่อมีผู้มาทูลถามเรื่องคำสอนของเจ้าลัทธิต่างๆ ว่าของใครคนใดผิดใครคนใดถูก พระองค์ก็จะไม่ทรงตัดสิน แต่จะทรงแสดงหลักธรรมให้เขาฟัง คือให้เขาคิดพิจารณาตัดสินเอาด้วยตนเอง

ยกตัวอย่าง เช่น คราวหนึ่ง พราหมณ์ ๒ คน เข้าไปเฝ้าทูลถามว่า ท่านปรุณกัสสป เจ้าลัทธิหนึ่ง กับท่านนิครนถนาฏบุตร อีกเจ้าลัทธิหนึ่ง ต่างก็ปฏิญาณว่าตนเป็นผู้ที่รู้ที่สุดด้วยกัน วาทะเป็นปฏิปักษ์กัน ใครจริง ใครเท็จ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า

“อย่าเลยพราหมณ์ ข้อที่ทั้งสองนี้ต่างพูดอวดรู้ มีวาทะเป็นปฏิปักษ์กันนั้น ใครจะจริง ใครจะเท็จ พักไว้เถิด เราจักแสดงธรรมให้ท่านทั้งสองฟัง ขอให้ท่านตั้งใจฟังเถิด”^๔

^๑ ที.สี.๘/๑๘๔-๑๘๕

^๒ ที.ปา.๑๑/๒๒

^๓ เป็นองค์คุณอย่างหนึ่งของธรรมกถึก ขง.ปญจก.๒๒/๑๕๘

^๔ ขง.นวก.๒๓/๒๔๒

เรื่องเช่นนี้มีปรากฏหลายแห่งในพระไตรปิฎก^๑ แม้เมื่อแสดงธรรมตามปกติในที่ประชุมสาวก ก็ไม่ทรงยกยอ และไม่ทรงรุกรานที่ประชุม ทรงชี้แจงให้รู้เข้าใจชัดเจนไปตามธรรม^๒

๔. สอนโดยเคารพ คือ ตั้งใจสอน ด้วยความรู้สึกรู้ว่า เป็นเรื่องจริงจัง มีคุณค่า มองเห็นความสำคัญของผู้เรียนและของงานสั่งสอนนั้น ไม่ใช่สักว่าทำ หรือเห็นผู้เรียนโง่เขลา หรือเห็นเป็นชั้นต่ำๆ อย่างพระพุทธรักษาที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้ตถาคตจะแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตย่อมแสดงโดยเคารพ ไม่แสดงโดยไม่เคารพ ถ้าแม้จะแสดงแก่ภิกษุณี แก่อุบาสกอุบาสิกา แก่ปุถุชนทั้งหลาย โดยที่ผู้ตถาคตคนชอทานและพรานนก ก็ย่อมแสดงโดยเคารพ หาแสดงโดยขาดความเคารพไม่”^๓

๕. ใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล ไม่หยาบคาย ชวนให้สบายใจ สละสลวย เข้าใจง่าย อย่างที่ว่า

“พระสมณโคตมมีพระดำรัสไพเราะ รู้จักตรัสถ้อยคำได้งดงาม มีพระวาจาสุภาพ สละสลวย ไม่มีโทษ ยังผู้ฟังให้เข้าใจเนือความได้ชัดแจ้ง”^๔

ก่อนจบตอนนี้ ขอนำพุทธพจน์แห่งหนึ่ง ที่ตรัสสอนภิกษุผู้แสดงธรรม เรียกกันว่า องค์แห่งพระธรรมกถึก มาแสดงไว้ ดังนี้:-

^๑ เช่น ม.ม.๑๒/๓๕๓

^๒ ม.ม.๑๓/๕๘๘

^๓ อ.ป.ญก.๒๒/๘๘

^๔ ม.ม.๑๓/๖๕๐

“อานนท์ การแสดงธรรมให้คนอื่นฟัง มีใช้สิ่งทีกระทำได้ง่าย ผู้แสดงธรรมแก่คนอื่น ฟังตั้งธรรม ๕ อย่างไว้ในใจ คือ

๑. เราจักกล่าวชี้แจงไปตามลำดับ
๒. เราจักกล่าวชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ
๓. เราจักแสดงด้วยอาศัยเมตตา
๔. เราจักไม่แสดงด้วยเห็นแก่อำมิส
๕. เราจักแสดงไปโดยไม่กระทบตนและผู้อื่น”^๑

^๑ อ.จ.ปญจก.๒๒/๑๕๙

๔. ลีลาการสอน

เมื่อมองกว้างๆ การสอนของพระพุทธเจ้าแต่ละครั้ง จะดำเนินไปจนถึงผลสำเร็จ โดยมีคุณลักษณะซึ่งเรียกได้ว่าเป็นลีลาในการสอน ๔ อย่าง ดังนี้:-

๑. **สันทัตสนา** อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง เหมือนลงมือไปดูเห็นกับตา
๒. **สมาทปนา** จูงใจให้เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตาม จนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติ
๓. **สมุตเตชนา** ใ้ใจให้แกลั้วกล้า บังเกิดกำลังใจ ปลุกให้มีอุตสาหะแข็งขัน มั่นใจว่าจะทำให้สำเร็จได้ ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก
๔. **สัมปหังสนา** ชโลมใจให้ชุ่มชื่น ร่าเริง เบิกบาน ฟังไม่เบื่อ และเปี่ยมด้วยความหวัง เพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่จะได้รับจากการปฏิบัติ

อาจถูกเป็นคำสั้นๆ ว่า **แจ่มแจ้ง จูงใจ แกลั้วกล้า ร่าเริง**
หรือ **ชี้ชัด เชิญชวน คึกคัก เบิกบาน**

๕. วิธีสอนแบบต่าง ๆ

วิธีสอนของพระพุทธเจ้า มีหลายแบบหลายอย่าง ที่น่าสังเกต หรือพบบ่อย คงจะได้แก่วิธีต่อไปนี้:-

๑. แบบสากัจฉา หรือสนทนา วิธีนี้น่าจะเป็นวิธีที่ทรงใช้บ่อย ไม่น้อยกว่าวิธีใดๆ โดยเฉพาะในเมื่อผู้มาเฝ้าหรือทรงพบนั่น ยังไม่ได้เลื่อมใสศรัทธาในพระศาสนา ยังไม่รู้ไม่เข้าใจหลักธรรม

ในการสนทนา พระพุทธเจ้ามักจะทรงเป็นฝ่ายถาม นำคู่สนทนาเข้าสู่ความเข้าใจธรรมและความเลื่อมใสศรัทธาในที่สุด

แม้ในหมู่พระสาวก พระองค์ก็ทรงใช้วิธีนี้ไม่น้อย และทรงส่งเสริมให้สาวกสนทนาธรรมกัน อย่างในมงคลสูตรว่า “กาเลน ฌมมสากัจฉา เอตมมมงคลมุตตม” - การสนทนาธรรมตามกาล เป็นมงคลอันอุดม” ดังนี้

๒. แบบบรรยาย วิธีสอนแบบนี้ น่าจะทรงใช้ในที่ประชุมใหญ่ ในการแสดงธรรมประจำวัน ซึ่งมีประชาชน หรือพระสงฆ์จำนวนมาก และส่วนมากเป็นผู้มีพื้นความรู้ความเข้าใจ กับมีความเลื่อมใสศรัทธาอยู่แล้ว มาฟังเพื่อหาความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติม และหาความสงบสุขทางจิตใจ นับได้ว่าเป็นคนประเภท และระดับใกล้เคียงกัน พอจะใช้วิธีบรรยายอันเป็นแบบกว้างๆ ได้

ลักษณะพิเศษของพุทธวิธีสอนแบบนี้ ที่พบในคัมภีร์บอกว่าทุกคนที่ฟังพระองค์แสดงธรรมอยู่ในที่ประชุมนั้น แต่ละคนรู้สึกว่าการที่พระพุทธเจ้าตรัสอยู่กับตัวเอง โดยเฉพาะ ซึ่งนับว่าเป็นความสามารถอัศจรรย์อีกอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า

๓. แบบตอบปัญหา ผู้ที่มาถามปัญหานั้น นอกจากผู้ที่มีความสงสัยข้องใจในข้อธรรมต่างๆ แล้ว โดยมากเป็นผู้นับถือลัทธิศาสนาอื่น บ้างก็มาถามเพื่อต้องการรู้คำสอนทางฝ่ายพระพุทธศาสนา หรือเทียบเคียงกับคำสอนในลัทธิของตน บ้างก็มาถามเพื่อลองภูมิ บ้างก็เตรียมมาถามเพื่อข่มปราบให้จน หรือให้ได้รับความอับอาย

ในการตอบ พระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาคุณลักษณะของปัญหา และใช้วิธีตอบให้เหมาะสม

ในสังคีติสูตร^๑ ท่านแยกประเภทปัญหาไว้ตามลักษณะวิธีตอบเป็น ๔ อย่าง คือ

- ๑) **เอกังสพพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่ฟังตอบตรงไปตรงมาตายตัว พระอรรรถกถาจารย์ยกตัวอย่าง เช่นถามว่า “จักขุเป็นอนิจจังหรือ?” ฟังตอบตรงไปได้ทีเดียวว่า “ถูกแล้ว”
- ๒) **ปฏิบัติจนาพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่ฟังย้อนถามแล้วจึงแก้ ท่านยกตัวอย่าง เช่นเขาถามว่า “โสดะก็เหมือนจักขุหรือ?” ฟังย้อนถามก่อนว่า “ที่ถามนั้นหมายถึงแง่ใด” ถ้าเขาว่า “ในแง่เป็นเครื่องมองเห็น” ฟังตอบว่า “ไม่เหมือน” ถ้าเขาว่า “ในแง่เป็นอนิจจัง” จึงควรตอบรับว่า “เหมือน”
- ๓) **วิภังชพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่จะต้องแยกแยะตอบ เช่นเมื่อเขาถามว่า “สิ่งที่เป็นอนิจจัง ได้แก่ จักขุใช่ไหม?” ฟังจำแนกความออกแยกแยะตอบว่า “ไม่เฉพาะจักขุเท่านั้น ถึงโสดะ ฆานะ ฯลฯ ก็เป็นอนิจจัง”

^๑ ที.ปา.๑๑/๒๕๕

หรือปัญหาว่า “พระตถาคตตรัสสวาจาซึ่งไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่นไหม?” ก็ต้องแยกตอบตามหลักการตรัสสวาจา ๖ หรือปัญหาว่า “พระพุทธานุเจ้าทรงตีเตียนตบะทั้งหมดจริงหรือ?”^๑ ก็ต้องแยกตอบว่าชนิดใดตีเตียน ชนิดใดไม่ตีเตียน ดังนี้ เป็นต้น

๔) **รูปแบบปัญหา** ปัญหาที่ฟังยับยั้งเสีย ได้แก่ ปัญหาที่ถามนอกเรื่อง ไร้ประโยชน์ อันจักเป็นเหตุให้เขว ยึดเยื้อ ลื่นเปลื้องเวลาเปล่า ฟังยับยั้งเสีย แล้วชักนำผู้ถามกลับเข้าสู่แนวหรือเรื่องที่ประสงค์ต่อไป

ท่านยกตัวอย่าง เมื่อถามว่า “ชีวะอันใด สรีระก็อันนั้นหรือ?” อย่างนี้เป็นคำถามประเภทเก็งความจริง ซึ่งถึงจะอธิบายอย่างไร ผู้ถามก็ไม่อาจเข้าใจหรือพบข้อยุติ เพราะไม่อยู่ในฐานะที่เขาจะเข้าใจได้ พิสูจน์ไม่ได้ ทั้งไม่เกิดประโยชน์อะไรแก่เขาด้วย

นอกจากนี้ ท่านยังสอนให้คำนึงถึงเหตุแห่งการถามปัญหาด้วย ในเรื่องนี้ พระสารีบุตร อัครสาวก เคยแสดงเหตุแห่งการถามปัญหาไว้ว่า

“บุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ย่อมถามปัญหาคะผู้อื่น ด้วยเหตุ ๕ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้ง ๕ อย่าง คือ

- ๑) บางคน ย่อมถามปัญหาเพราะความงี่เง่า เพราะความไม่เข้าใจ
- ๒) บางคน มีความปรารถนาถามก เกิดความอยากได้ จึงถามปัญหา
- ๓) บางคน ย่อมถามปัญหา ด้วยต้องการขูดเตนข่มเขา
- ๔) บางคน ย่อมถามปัญหาด้วยประสงค์จะรู้

^๑ อ.จ.ทศก.๒๔/๙๔

๕) บางคน ย่อมถามปัญหาด้วยความตำหนิว่า เมื่อเราถามแล้ว ถ้าเขาตอบได้ถูกต้อง ก็เป็นการดี แต่ถ้าเราถามแล้ว เขาตอบไม่ได้ถูกต้อง เราจะได้ช่วยแก้ไขเขาโดยถูกต้อง”^๑

ในการตอบปัญหา นอกจากรู้วิธีตอบแล้ว ถ้าได้รู้ซึ่งถึงจิตใจของผู้ถามด้วยว่า เขาถามด้วยความประสงค์อย่างไร ก็จะสามารถกล่าวแก้ไขได้เหมาะแก่การ และตอบปัญหาได้ตรงจุด ทำให้การสอนได้ผลดียิ่งขึ้น

๔. แบบวางกฎข้อบังคับ เมื่อเกิดเรื่องมีภิกษุกระทำความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเป็นครั้งแรก พระสงฆ์หรือประชาชนเล่าลือโพนทนาติเตียนกันอยู่ มีผู้นำความมากราบทูลพระพุทธเจ้า พระองค์ก็จะทรงเรียกประชุมสงฆ์ สอบถามพระภิกษุผู้กระทำความผิด

เมื่อเจ้าตัวรับได้ความเป็นสัตย์จริงแล้ว ก็จะทรงตำหนิ ชี้แจงผลเสียหายที่เกิดแก่ส่วนรวม พรรณนาผลร้ายของความประพฤติไม่ดี และคุณประโยชน์ของความประพฤติที่ดีงาม แล้วทรงแสดงธรรมกถาที่สมควรเหมาะสมกับเรื่องนั้น

^๑ ขง.ปญจก.๒๒/๑๖๕; ในที่นี้ขอให้เทียบพุทธธรรมดา หรือพุทธประเพณีในการตรัสถามคำถาม ซึ่งมีดังนี้

“ตถาคตทั้งหลาย ทั้งที่ทรงทราบอยู่ ย่อมตรัสถามก็มี, ทั้งที่ทรงทราบอยู่ แต่ไม่ตรัสถามก็มี, ทรงกำหนดทราบกาลอันเหมาะสมแล้วจึงตรัสถาม, ทรงกำหนดทราบกาล(ไม่เหมาะ)แล้วจึงไม่ตรัสถาม, พระองค์ตรัสถามแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์, ไม่ตรัสถามสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์, ในเรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์ ทรงปิดทางเสียทีเดียว; พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมทรงสอบถามภิกษุด้วยอาการ ๒ แบบ คือ จะทรงแสดงธรรม หรือจะทรงบัญญัติสิกขาบทแก่สาวกทั้งหลาย” (ดู วินย.๕/๔๙ เป็นต้น)

จากนั้นจะตรัสให้สงฆ์ทราบว่าจะทรงบัญญัติสิกขาบท โดยทรงแถลงวัตถุประสงค์ในการบัญญัติให้ทราบ แล้วทรงบัญญัติสิกขาบทข้อนั้นๆ ไว้ โดยความเห็นชอบพร้อมกันของสงฆ์ในท่ามกลางสงฆ์ และโดยความรับทราบร่วมกันของสงฆ์

ในการสอนแบบนี้ ฟังสังเกตว่าพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทโดยความเห็นชอบของสงฆ์ ซึ่งบาลีใช้คำว่า “สงฺฆสฺสุทฺถุจฺจตฺตย” แปลว่า “เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์”

ท่านอธิบายความหมายว่า ทรงบัญญัติ โดยชี้แจงให้เห็นแล้วว่าถ้าไม่รับจะเกิดผลเสียอย่างไร เมื่อรับจะมีผลดีอย่างไร จนสงฆ์รับคำของพระองค์ว่า ดีแล้ว ไม่ทรงบังคับเอาโดยพลการ^๑

^๑ ดู วินย.ป.๑/๒๖๒

๖. กลวิธีและอุบายประกอบการสอน

๑. การยกอุทาหรณ์ และการเล่านิทานประกอบ การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย และการเล่านิทานประกอบการสอน ช่วยให้เข้าใจความได้ง่ายและชัดเจน ช่วยให้จำแม่น เห็นจริง และเกิดความเพลิดเพลิน ทำให้การเรียนการสอนมีรสยิ่งขึ้น

ตัวอย่างเช่น เมื่อจะอธิบายให้เห็นว่า คนมีความปรารถนาดีอยากช่วยทำประโยชน์ แต่หากขาดปัญญา อาจกลับทำลายประโยชน์เสียก็ได้ ก็เล่านิทานชาดกเรื่อง *ลิงเผ่าสวน*^๑ หรือ *คนขายเหล้า*^๒ เป็นต้น

พระพุทธเจ้าทรงใช้อุทาหรณ์และนิทานประกอบการสอนมากมายเพียงใด จะเห็นได้จากการที่ในคัมภีร์ต่างๆ มีอุทาหรณ์และนิทานปรากฏอยู่ทั่วไป เฉพาะคัมภีร์ชาดกอย่างเดียวก็มีนิทานชาดกถึง ๕๔๗ เรื่อง

๒. การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา คำอุปมาช่วยให้เรื่องทีลึกลับซึ่งเข้าใจยาก ปรากฏความหมายเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม เปรียบให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม หรือแม้เปรียบเรื่องที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรม ก็ช่วยให้เนื้อความหนักแน่นเข้า เช่น

“ภูเขาศิลาล้วน เป็นแท่งทึบ ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยแรงลม ฉันทิ บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะค่านินทาและสรรเสริญ ฉันทิ”^๓

^๑ ชำ.ป.๒/๒๓

^๒ ชำ.ป.๒/๒๖

^๓ ชุ.ป.๒๕/๑๖

“คนที่เรียนรู้น้อย ได้แต่แก่เต๋มาไปเหมือนโคถึก เนื้อ
หนังของเขาเติบโตใหญ่ แต่ปัญญาหาพัฒนาไม่”^๑

“เมื่อดวงอาทิตย์จะอุทัย มีแสงเงินแสงทองปรากฏ
ขึ้น เป็นนิมิตมากจน ฉันทิ ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็น
เบื้องต้น เป็นนิมิตหมายแห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ ๗
ฉันทันนั้น”^๒

ฯลฯ

การใช้อุปมาเช่นนี้ น่าจะเป็นกลวิธีประกอบการสอนที่พระพุทธ
องค์ทรงใช้มากที่สุด มากกว่ากลวิธีอื่นใด

๓. การใช้อุปมาการสอน ในสมัยพุทธกาล ย่อมไม่มีอุปกรณ์
การสอนชนิดต่างๆ ที่จัดทำขึ้นไว้เพื่อการสอนโดยเฉพาะเหมือน
สมัยปัจจุบัน เพราะยังไม่มีการจัดการศึกษาเป็นระบบขึ้นมาอย่าง
แพร่หลายกว้างขวาง หากจะใช้อุปมาบ้าง ก็คงต้องอาศัยวัตถุ
สิ่งของที่มีในธรรมชาติ หรือเครื่องใช้ต่างๆ ที่ผู้คนใช้กันอยู่

อีกประการหนึ่ง คำสอนของพระพุทธเจ้าที่มีบันทึกไว้ก็มัก
เป็นคำสอนที่ตรัสแก่ผู้ใหญ่ และเป็นเรื่องเกี่ยวกับหลักธรรม ทั้ง
สอนเคล็ดอื่นที่ไปในดินแดนแคว้นต่างๆ อย่างอิสระ ชนิดที่
ผู้สอนไม่มีทรัพย์สินสมบัติติดตัว ด้วยเหตุนี้ ความจำเป็นที่จะใช้
อุปมาจึงมีน้อย และโอกาสที่จะอาศัยอุปมาก็เป็นไปได้ยาก

นอกจากนั้น การใช้ข้ออุปมาต่างๆ ก็สะดวกกว่า และให้
ความเข้าใจชัดเจนอยู่แล้ว แม้เมื่อใช้ของจริงเป็นอุปมา ก็มักใช้
ในแง่อุปมาอีกนั่นเอง จึงปรากฏว่าคำสอนในแง่อุปมามีมากมาย
แต่ไม่ค่อยปรากฏการใช้อุปมาการสอน

^๑ ถ.ม.๑๘/๕๑๖

^๒ พุ.ธ.๒๕/๒๑

อย่างไรก็ดี มีตัวอย่างการที่พระพุทธเจ้าทรงใช้อุปกรณ์การสอน ในกรณีสอนผู้เรียนที่อายุน้อยๆ ซึ่งเข้าใจจากวัตถุได้ง่ายกว่านามธรรม โดยทรงใช้เครื่องใช้ที่มีอยู่ จึงปรากฏเรื่องที่พระองค์ทรงสอนสามเณรราหุลเมื่ออายุ ๗ ขวบว่า

วันหนึ่งพระผู้มีพระภาคเสด็จมา ณ ที่อยู่ของสามเณรราหุล สามเณรมองเห็นแล้ว ก็ปลุกอาสาสนะ และจัดน้ำล้างพระบาทไว้ พระผู้มีพระภาคล้างพระบาทแล้ว ทรงเหลือน้ำไว้ในภาชนะหนึ่งหนึ่ง เมื่อสามเณรถวายบังคมนั่งเรียบร้อยแล้ว

พระองค์ได้ตรัสถามว่า “ราหุล เธอเห็นน้ำที่เหลือน้อยหนึ่งในภาชนะนี้หรือไม่?” สามเณรราหุลทูลว่า เห็น จึงตรัสว่า “คนที่พูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ ก็มีคุณธรรมของสมณะเหลือน้อยเหมือนอย่างนั้น”

เสร็จแล้วทรงเทน้ำนั้นเสีย ตรัสถามว่า “เธอเห็นเราเทน้ำน้อยหนึ่งนั้นทิ้งไปแล้วไหม?” สามเณรทูลว่า เห็น ตรัสว่า “คนที่ไม่มีความละอายในการกล่าวเท็จทั้งที่รู้อยู่ ก็เป็นผู้ที่คุณธรรมของสมณะออกทิ้งเสียเหมือนอย่างนั้น”

แล้วทรงคว่ำภาชนะลง ตรัสถามว่า “เธอเห็นภาชนะนี้คว่ำลงแล้วไหม?” สามเณรทูลว่า เห็น ตรัสว่า “คนที่ไม่มีความละอายในการพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ คุณธรรมของสมณะของเขาก็ชื่อว่าคว่ำไปแล้ว เหมือนอย่างนั้น”

แล้วทรงหงายภาชนะขึ้น ตรัสถามว่า “เธอเห็นภาชนะนี้ว่างเปล่าไหม?” สามเณรทูลว่า เห็น จึงตรัสว่า “คนที่ไม่มีความละอายในการพูดเท็จ ทั้งที่รู้อยู่ คุณธรรมแห่งสมณะของเขาก็ว่างเปล่า เหมือนอย่างนั้น”

ตรัสถามว่า “ราหุล แว่นมีประโยชน์อย่างไร?”

ทูลตอบว่า “มีประโยชน์สำหรับสองดู พระเจ้าข้า”

ตรัสว่า “อันนั้นเหมือนกัน ราชูถ บุคคลควรพิจารณาเสียก่อน จึงกระทำกรรมด้วยกาย วาจา และใจ”^๑

ในการสอนสามเณรนี้ บางทีก็ทรงใช้ **วิธีหาปัญหา** ซึ่งคงจะช่วยให้เกิดความรู้สึกสนุกสำหรับเด็ก อย่างเรื่องสอนธรรมยากๆ ด้วยสามเณรปัญหาว่า “อะไรเอ๋ย มีอย่างเดียว?, อะไรเอ๋ย มีสองอย่าง?, อะไรเอ๋ย มีสามอย่าง?” ฯลฯ^๒

๔. การทำเป็นตัวอย่าง วิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในทางจริยธรรม คือการทำเป็นตัวอย่าง ซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน เป็นทำนองการสาธิตให้ดู แต่ที่พระพุทธรเจ้าทรงกระทำนั้นเป็นไปในลักษณะที่ทรงเป็นผู้นำที่ดี

การสอนโดยทำเป็นตัวอย่าง ก็คือพระจริยาวัตรอันดีงามที่เป็นอยู่ตามปกตินั่นเอง แต่ที่ทรงปฏิบัติเป็นเรื่องราวเฉพาะก็มี เช่น

คราวหนึ่ง พระพุทธรเจ้า พร้อมด้วยพระอานนท์ตามเสด็จขณะเสด็จไปตามเสนาสนะที่อยู่ของพระสงฆ์ ได้ทอดพระเนตรเห็นพระภิกษุรูปหนึ่ง อาพาธเป็นโรคท้องร่วง นอนจมกองมูลและคูถของตน ไม่มีผู้พยาบาลดูแล จึงเสด็จเข้าไปหา จัดการทำความสะอาด ให้นอนโดยเรียบร้อย เสร็จแล้วจึงทรงประชุมสงฆ์ ทรงสอบถามเรื่องนั้น และตรัสต่อนหนึ่งว่า

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอไม่มีมารดา ไม่มีบิดา ผู้ใดเล่าจะพยาบาลพวกเธอ ถ้าพวกเธอไม่พยาบาลกันเอง ใครเล่าจักพยาบาล ผู้ใดจะอุปฐากเรา ผู้นั้นพึงพยาบาลภิกษุอาพาธเถิด”^๓

^๑ จุฬาราชวิทยาลัย, ม.ม.๑๓/๑๒๕-๑๒๕๙

^๒ พุ.พ.๒๕/๔

^๓ วินย.๕/๑๖๖

๕. การเล่นเกม เล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่ การเล่นเกมและเล่นคำ เป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษา ผสมกับปฏิภาณ ข้อนี้ก็เป็นการเล่นคำให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระพุทธเจ้าที่มีรอบไปทุกด้าน

เมื่อผู้ใดทูลถามมาเป็นคำร้อยกรอง พระองค์ก็ทรงตอบเป็นคำร้อยกรองไปทันที ทำนองกลอนสด

บางทีเขาทูลถามหรือกล่าวข้อความโดยใช้คำที่มีความหมายในทางไม่ดีงาม พระองค์ก็ตรัสตอบไปด้วยคำพูดเดียวกันนั่นเอง แต่เป็นคำพูดในความหมายที่ต่างออกไปเป็นฝ่ายดีงาม

คำสนทนาโต้ตอบแบบนี้ มีรสอยู่แต่ในภาษาเดิม แปลออกสู่ภาษาอื่นย่อมเสียรสเสียความหมาย ยกตัวอย่างให้เห็นง่าย ๆ เช่น ในภาษาไทยว่า “ปากกาหัก” “ฟันตาคงน้ำ” อาจใช้ในความหมายต่างกันได้ในภาษาไทย แต่เมื่อแปลเป็นภาษาอื่นย่อมเสียรส

บางครั้ง ผู้มาเฝ้า บริภาษพระองค์ด้วยคำพูดที่รุนแรงยิ่ง พระองค์ทรงยอมรับคำบริภาษเหล่านั้นทั้งหมด แล้วทรงแปลความหมาย อธิบายใหม่ให้เป็นเรื่องที่ดีงาม เช่น กรณีของ เวยัญชพรหมณ์^๑ และสีหเสนาบดีผู้รับแผนมาจากนิครนถนาฏบุตร^๒

แม้ในด้านการสอนหลักธรรมทั่วไป พระองค์ก็ทรงรับเอา คำศัพท์ที่มีใช้อยู่แต่เดิมในลัทธิศาสนาเก่ามาใช้ แต่ทรงกำหนดความหมายให้ใหม่ ซึ่งเป็นวิธีการช่วยให้ผู้ฟังผู้เรียนหันมาสนใจ และกำหนดคำสอนได้ง่าย เพียงแต่มาทำความเข้าใจเสียใหม่เท่านั้น และเป็นการช่วยให้มีการพิจารณาเปรียบเทียบไปในตัวด้วยว่าอย่างไรหนูก ออย่างไรหนือคิดอย่างไร

^๑ วินย.๑/๒๖; อจ.อภฺจก.๒๓/๑๐๑

^๒ วินย.๕/๗๘; อจ.อภฺจก.๒๓/๑๐๒

จึงเห็นได้ว่า คำว่า พรหม พราหมณ์ อริยะ ยัญ ตบะ ไผงูชา ยัญ ฯลฯ ซึ่งเป็นคำในลัทธิศาสนาเดิม ก็มีใช้ในพระพุทธานุศาสนาด้วยทั้งสิ้น แต่มีความหมายต่างออกไปเป็นอย่างใหม่

๖. อุบายเลือกคน และการปฏิบัติรายบุคคล การเลือกคนเป็นอุบายสำคัญในการเผยแผ่พระศาสนา ในการประกาศธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่ระยะแรกประดิษฐานพระพุทธานุศาสนา จะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงดำเนินพุทธกิจด้วยพระพุทธานุบายอย่างที่เรียกว่า การวางแผนที่ได้ผลยิ่ง ทรงพิจารณาว่าเมื่อจะเข้าไปประกาศพระศาสนาในถิ่นใดถิ่นหนึ่งควรไปโปรดใครก่อน

เมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ ได้เสด็จไปโปรดเบญจวัคคีย์ผู้ที่อยู่ใกล้ชิดพระองค์เมื่อครั้งออกแสวงธรรมก่อน ข้อนี้พิจารณาได้ทั้งในแง่ที่เบญจวัคคีย์เป็นผู้เฝ้ารอมิอุปนิสัยอยู่แล้ว หรือในแง่ที่เป็นผู้เคยมีอุปการะกันมา หรือในแง่ที่ว่าเป็นการสร้างความมั่นใจ ทำให้ผู้เคยเกี่ยวข้องหมดความคลางแคลงในพระองค์ ตัดปัญหาในการที่ท่านเหล่านี้จะไปสร้างความคลางแคลงใจขึ้นแก่ผู้อื่นต่อไปด้วย

ครั้นเสร็จสั่งสอนเบญจวัคคีย์แล้ว ก็ได้โปรดยสกุमार พร้อมทั้งเศรษฐีผู้บิดา และญาติมิตร และเมื่อจะเสด็จเข้าแคว้นมคธ พระองค์ก็เสด็จไปโปรดชฎิล ๓ พี่น้อง พร้อมทั้งบริวารทั้งพัน เริ่มด้วยชฎิลคนพี่ใหญ่เสียก่อน แล้วนำชฎิลเหล่านี้ ผู้กลายเป็นสาวกแล้ว เข้าสู่นครราชคฤห์ ประกาศธรรม ณ พระนครนั้น ได้ราชาเป็นสาวก

เป็นอันว่า พอเริ่มต้นประกาศพระศาสนา ก็ได้ทั้งนักบวช ผู้ใหญ่ เศรษฐี และราชา ซึ่งเป็นคนชั้นสูงสมัยนั้นเป็นสาวก เป็นการทำให้ทางเสด็จเผยแผ่ให้ปลอดภัยไปรุ่งต่อไป

ในการทรงสั่งสอนคนแต่ละถิ่น หรือแต่ละหมู่คณะ ก็มักทรงเริ่มต้นที่บุคคลผู้เป็นประมุข เช่นพระมหากษัตริย์ หรือหัวหน้าของชนหมู่นั้นๆ ทำให้การประกาศพระศาสนาได้ผลดีและรวดเร็ว และเป็นการยืนยันพระปริชาสามารถของพระองค์ด้วย

ในการบำเพ็ญพุทธกิจประจำวัน พระองค์ก็ทรงสอดส่องพิจารณาบุคคลผู้ควรโปรดในวันนั้นตั้งแต่เวลาจวนรุ่งสาง และเสด็จไปโปรดในเวลาเช้า เป็นการให้ความสนพระทัยสงเคราะห์บุคคลเป็นรายๆ ซึ่งให้ผลดีในการสอนยิ่งกว่าการสอนแบบสาดๆ ไป

แม้เมื่อแสดงธรรมในที่ประชุม ก็ทรงกำหนดบุคคลที่ควรเอาพระทัยใส่พิเศษในคราวนั้นๆ ไว้ด้วย กับทั้งแสดงธรรมโดยวิธีการที่จะทำให้ทุกคนในที่ประชุมได้รับประโยชน์ไปอย่างเป็นที่น่าพอใจ ให้เกิดความรู้สึกแก่ทุกคนว่า พระพุทธเจ้าตรัสอยู่กับตน ดังที่กล่าวแล้ว

๗. การรู้จักจังหวะและโอกาส ผู้สอนต้องรู้จักใช้จังหวะและโอกาสให้เป็นประโยชน์ เมื่อยังไม่ถึงจังหวะ ไม่เป็นโอกาส เช่นผู้เรียนยังไม่พร้อม ยังไม่เกิดปริปากะแห่งญาณหรืออินทรีย์ ก็ต้องมีอดทน ไม่ชิงหักหาญหรือตั้งต้นทำ แต่ก็ต้องตื่นตัวอยู่เสมอ เมื่อถึงจังหวะหรือเป็นโอกาส ก็ต้องมีความฉับไวที่จะจับมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ไม่ปล่อยให้ผ่านเลยไปเสียเปล่า

แม้ในการเผยแผ่ธรรมแก่คนส่วนใหญ่ พระพุทธเจ้าก็ทรงปฏิบัติตามจังหวะและโอกาสด้วย เช่น

ในระยะแรกประกาศพระศาสนา ณ วันมาฆบูชาเมื่อหลังตรัสรู้ ๔ เดือน เมื่อประทับอยู่ ณ เวฬุวัน พระสงฆ์สาวกมาชุมนุมพร้อมกัน ณ ที่นั้น และเป็นโอกาสเหมาะ พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์สำหรับเป็นหลักยึดถือร่วมกันของสงฆ์ ที่จะแยกย้ายกันไปบำเพ็ญศาสนกิจ

เมื่อคราวนิครนถนาฏบุตรสิ้นชีวิต เกิดความแตกแยกในหมู่
นิครนถ์ พระสารีบุตรถือเหตุการณ์นั้นเป็นตัวอย่าง ชี้ให้ภิกษุสงฆ์
เห็นความสำคัญในการรื้อยกรองธรรมวินัย ชักชวนพระสงฆ์ให้
พร้อมใจกันทำสังคายนา และท่านได้ทำสังคายนาเป็นตัวอย่าง
โดยแสดงสังคีสสูตรไว้^๑

๘. ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ ถ้าผู้สอนสอนอย่างไม่มี
อัตรา ตัดค้นหา มานะ ทิฏฐิเสียได้ ก็จะมุ่งไปยังผลสำเร็จในการ
เรียนรู้เป็นสำคัญ สุดแต่จะใช้กลวิธีใดให้การสอนได้ผลดีที่สุด ก็จะ
ทำในทางนั้น ไม่กลัวว่าจะเสียเกียรติ ไม่กลัวจะถูกรู้สึกว่าแพ้ บาง
คราวเมื่อสมควรก็ต้องยอมให้ผู้เรียนรู้สึกตัวว่าเขาเก่ง บางคราว
สมควรข่มก็ข่ม บางคราวสมควรโอนอ่อนผ่อนตาม ก็ยอมตาม
สมควรขัดก็ขัด สมควรคล้อยก็คล้อย สมควรปลอบก็ปลอบ มีพุทธ
พจน์ว่า

“เรายอมฝึกคนด้วยวิธีละมุนละไมบ้าง ด้วยวิธีรุนแรง
บ้าง ด้วยวิธีที่ทั้งอ่อนละมุนละไม และทั้งรุนแรงปนกันไป
บ้าง”^๒

คนบางคน จะให้เขายอมได้ด้วยวิธีการที่ยอมให้เขารู้สึกว่าตัว
เขามีเกียรติหรือเก่ง หรือได้สมใจก่อน ผู้สอนจับจุดได้ก็ใช้วิธีสนอง
ความต้องการแล้วดึงเข้าสู่ที่หมายได้ตามประสงค์ เช่น คราวที่
เวรัญชพรหมณ์บริภาษพระพุทธเจ้า พระองค์ก็ทรงรับสมอ้างตาม
คำบริภาษนั้นให้สมใจพรหมณ์ แล้วจึงค่อยชี้แจงแก้ไข ให้เขา
ยอมรับตามพระองค์ภายหลัง

^๑ ที.ปา.๑๑/๒๒๑-๓๖๓

^๒ ธง.จตุกก.๒๑/๑๑๑

เมื่อเผชิญอาฬวกยักษ์ผู้ดุร้าย พระองค์เสด็จเข้าไปในที่อยู่ของอาฬวกะ อาฬวกะสั่งพระองค์ให้เสด็จออกไป พระองค์ก็เสด็จออกตามสั่ง อาฬวกะสั่งพระองค์ให้เสด็จเข้าไปอีก พระองค์ก็เสด็จเข้าอีก อาฬวกะสั่งให้พระองค์เสด็จเข้าเสด็จออกอย่างนี้ ซึ่งพระองค์ก็ทรงปฏิบัติตามอย่างว่าง่ายถึง ๓ วาระ ให้เขารู้สึกสนใจในอำนาจของตนก่อน ต่อจากนั้นจึงทรงเปลี่ยนกลวิธีและก็ได้โปรดอาฬวกะลงเป็นสาวกสำเร็จ^๑

อีกตัวอย่างหนึ่ง พราหมณ์คนหนึ่งเป็นคนมีมานะ นิสัยแข็งกระด้าง ไม่ไหว้แม่แต่มารดา บิดา อาจารย์ และพี่ชาย วันหนึ่งขณะพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมอยู่ที่ประชุม เขาคิดว่าจะลองเข้าไปเฝ้า

“ถ้าพระสมณโคตมตรัสกะเรา เราก็จะพูดกับท่าน ถ้าพระสมณโคตมไม่ตรัสกะเรา เราก็จะไม่พูดกับท่าน”

แล้วเข้าไปยืนอยู่ข้างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคก็ทรงเฉยเสีย ไม่ตรัสด้วย พราหมณ์ทำท่าจะกลับออกไปโดยคิดว่า

“พระสมณโคตมองค์นี้ไม่มีความรู้อะไร”

พระผู้มีพระภาคทราบความในใจของเขาอยู่ ถึงตอนนั้นจึงตรัสคาถาว่า

“พราหมณ์เอ๋ย ความถือตัวไม่ช่วยให้ใครได้ดีอะไรเลย
ใครมาเพื่อประโยชน์ใด ก็ควรเสริมสร้างประโยชน์นั้นเสีย”

เมื่อตรัสพระดำรัสนี้ ในจังหวะนี้ ก็ได้ผล ทำให้พราหมณ์ชะงักคิดว่า “พระสมณโคตมรู้ใจเรา” ถึงยอมทูลลงนั่งแสดงคารวะ ทำให้ที่ประชุมงงวยประหลาดใจว่า

^๑ ชุ.สุ.๒๕/๓๑๐

“นำอัศจรรย์จริง พราหมณ์นี้ไม่ไหวแม่แต่มารดา บิดา อาจารย์ พี่ชาย แต่พระสมณโคดมทรงทำให้คนอย่างนั้นอบนบได้เป็นอย่างดี”

จากนั้นพระองค์จึงได้ทรงเชิญให้เขานั่งบนอาสนะแล้วตอบปัญหาธรรมแก่เขา จนลงท้ายเขาได้ประกาศตนเป็นอุบาสก^๑

๙. การลงโทษและให้รางวัล มีคำสรรเสริญพระพุทธรูปที่ยกมาแสดงข้างต้นแล้วว่า

“พระผู้มีพระภาคทรงฝึกอบรมชุมชนได้ดีถึงเพียงนี้ โดยไม่ต้องใช้อาชญา”^๒

ซึ่งแสดงว่า การใช้อำนาจลงโทษ ไม่ใช่วิธีการฝึกคนของพระพุทธรูป แม้ในการแสดงธรรมตามปกติพระองค์ก็ทรงแสดงไปตามเนื้อหาธรรม ไม่กระทบกระทั่งใคร อย่างที่ว่า

“ทรงแสดงธรรมในบริษัท ไม่ทรงขอบบริษัท ไม่ทรงรุกรานบริษัท ทรงชี้แจงให้บริษัทเห็นแจ้ง ให้สมาทานให้ อาจหาญ ให้ร่าเริงด้วยธรรมิกถา”^๓

และว่า

“พึงรู้จักการยกยอ และการรุกราน ครั้นรู้แล้วไม่พึงยกยอ ไม่พึงรุกราน พึงแสดงแต่ธรรมเท่านั้น”^๔

^๑ ส.ส.๑๕/๖๙๔-๗๐๐

^๒ ม.ม.๑๓/๕๖๕

^๓ ม.ม.๑๓/๕๘๙

^๔ ม.ค.๑๔/๖๕๘

ข้อนี้ ตีความไปได้ถึงว่า ไม่ใช่ทั้งวิธีลงโทษและให้รางวัล แม้ว่าพระพุทธเจ้าจะทรงใช้การชมเชยยกย่องบ้าง ก็เป็นไปในรูปการยอมรับคุณความดีของผู้นั้น กล่าวชมโดยธรรม ให้เขามั่นใจในการกระทำความดีของตน แต่ไม่ให้เกิดเป็นการเปรียบเทียบชมคนอื่นลง

บางทีทรงชมเพื่อให้ถือเป็นตัวอย่าง หรือเพื่อแก้ความเข้าใจผิด ให้ตั้งทัศนคติที่ถูกต้อง เช่น ทรงชมพระนันทกะ^๑ ชมพระนวกะรูปหนึ่ง^๒ ชมพระสุชาต^๓ ชมพระลกฺขณภูกภัททียะ^๔ ชมพระวิสาขา-ปัญจาลบุตร^๕ และตำหนิเตือนพระนันทกะ^๖ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี การลงโทษน่าจะมีอยู่แบบหนึ่ง คือ การลงโทษตนเอง ซึ่งมีทั้งในทางธรรม และทางวินัย

ในทางพระวินัย ถือว่ามีบทบัญญัติความประพฤติอยู่แล้ว และบทบัญญัติเหล่านี้พระพุทธเจ้าทรงตราไว้ โดยความเห็นชอบร่วมกันของสงฆ์ พร้อมทั้งมีบทกำหนดโทษไว้เสร็จ เมื่อผู้ใดล่วงละเมิดก็เป็นการกระทำผิดต่อส่วนรวม ต้องไถ่ถอนความผิดของตน มิฉะนั้นจะเป็นผู้ไม่เป็นที่ยอมรับของสงฆ์คือหมุ่คณะทั้งหมด

ส่วนในทางธรรม ภิกษุที่เหลือขอจริงๆ สอนไม่ได้ ก็กลายเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าและเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งปวงไม่ถือว่าเป็นผู้ที่ควรจะว่ากล่าวสั่งสอน โดยวิธีนี้ ถือว่าเป็นการลงโทษอย่างรุนแรงที่สุด^๗

พิจารณาจากพระพุทธคุณตอนต้นของข้อนี้ จะเห็นว่า การสอนโดยไม่ต้องลงโทษ เป็นการแสดงความสามารถของผู้สอนด้วย

^๑ อ.จ.นวก.๒๓/๒๐๘

^๒ ส.น.๑๖/๖๙๖-๗๑๒

^๓ อ.จ.ศุภก.๒๑/๑๑๑

ในระดับสามัญ สำหรับผู้สอนทั่วไป อาจต้องคิดคำนึงว่า การลงโทษ ควรมีหรือไม่ แค่นั้น และอย่างไร แต่ผู้สอนคนใด สำเร็จผลโดยไม่ต้องใช้อาญาโทษเลย ย่อมถือว่าเป็นผู้มีความสามารถในการสอนมากที่สุด

๑๐. กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นต่างครั้งต่างคราว ย่อมมีลักษณะแตกต่างกันไปไม่มีที่สุด การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าย่อมอาศัยปฏิภาณ คือ ความสามารถในการประยุกต์หลัก วิธีการ และกลวิธีต่างๆ มาใช้ให้เหมาะสม เป็นเรื่องเฉพาะครั้ง เฉพาะคราวไป

อย่างไรก็ดี การได้เห็นตัวอย่างการแก้ปัญหาเช่นนี้ อาจช่วยให้เกิดความเข้าใจในแนวทางที่จะนำไปใช้ปฏิบัติได้บ้าง

ในการประกาศพระศาสนา พระพุทธเจ้าได้ทรงประสบปัญหาเฉพาะหน้าตลอดเวลา และทรงแก้สำเร็จไปในรูปต่างๆ กัน เช่น

พราหมณ์คนหนึ่งในเมืองราชคฤห์ ตนไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา แต่ภรรยาเป็นผู้มีศรัทธาในพระพุทธเจ้าอย่างแรงกล้า มักเปล่งอุทานว่า “นโม ตสฺส”

คราวหนึ่ง นางพราหมณ์ผู้ภรรยา ขณะนำอาหารมาให้สามี ก้าวพลาดลง จึงอุทานว่า “นโม ตสฺส”

พราหมณ์สามีได้ยินก็ไม่พอใจ จึงว่า “นางตัวร้ายนี้ชอบพูดสรรเสริญแต่ความดีของพระหัวโล้นองค์นั้นอยู่เรื่อย เต็มวเถอะ นางตัวดี ข้าจะไปปราบวาทะศาสดาของแก”

นางพราหมณ์ตอบว่า “แน่ะ พ่อพราหมณ์ ฉันมองไม่เห็นว่าจะมีใครในโลกไหนๆ มาปราบวาทะของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ เอาซี พ่อพราหมณ์ จะไปก็เอา ไปแล้วก็จะรู้เอง”

ฝ่ายพราหมณ์ ทั้งโกรธอยู่นั้น ก็ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เมื่อนั่งเรียบร้อยแล้ว ก็ทูลถามเป็นคำร้อยกรองว่า “ข้าต้ออะไรเสียได้ จึงจะนอนเป็นสุข ฯลฯ”

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ข้าความโกรธเสียได้ ก็นอนเป็นสุข ฯลฯ” แล้วพระองค์ก็ทรงทำให้พราหมณ์เสื่อมใสได้^๑

อีกเรื่องหนึ่ง พราหมณ์อีกคนหนึ่ง รู้ข่าวว่าพราหมณ์ตระกูลเดียวกับตนออกบวชอยู่กับพระพุทธเจ้า ก็โกรธ จึงไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ไปถึงก็บริภาษพระองค์ด้วยคำหยาบคายต่างๆ พระพุทธเจ้าทรงปล่อยให้พราหมณ์นั้นบริภาษพระองค์เรื่อยไป จนพราหมณ์หยุดไปเอง

เมื่อพราหมณ์บริภาษจนพอแก่ใจ หยุดแล้ว พระองค์จึงตรัสถามว่า “ขอถามหน่อยเถิด ท่านพราหมณ์ พวกญาติมิตรแขกหรือทั้งหลายนะ มีมาหาท่านบ้างหรือเปล่า?”

พราหมณ์ทูลว่า “ก็มีเป็นครั้งคราว”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “แล้วท่านจัดอาหารของรับประทานมาให้เขาบ้างหรือเปล่า?”

พราหมณ์ทูลว่า “ก็จัดบ้าง”

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “ก็ถ้าคนเหล่านั้นเขาไม่รับสิ่งของเหล่านั้นเล่า ของจะเป็นของใคร?”

พราหมณ์กราบทูลว่า “ถ้าเขาไม่รับ มันก็เป็นของนั่นเองนี่”

พระพุทธเจ้าตรัสตอบ ความว่า “เอาละ เรื่องนี้ก็เหมือนกัน ที่ท่านมาตาเราเนะ เราไม่ขอรับคำตาของท่านละ ขอให้เป็นอย่างท่านเองก็แล้วกัน”

^๑ ถ.ส.๑๕/๖๒๖-๖๓๐

จากนั้น จึงได้ทรงสนทนากับพราหมณ์ต่อไปจนพราหมณ์
เลื่อมใสยอมเป็นสาวก^๑

อีกเรื่องหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จไปบิณฑบาตที่บ้านอุทัย
พราหมณ์ วันแรกพราหมณ์เอาข้าวมาใส่บาตรถวายจนเต็ม วันที่
สอง พระพุทธเจ้าเสด็จไปอีก พราหมณ์ก็ถวายอีก

วันที่สาม พระพุทธเจ้าเสด็จไปอีก พราหมณ์ก็ถวายอีก แต่คราว
นี้ พอดถวายแล้ว ก็กล่าวว่า “พระสมณโคดมของคณิตัดใจ จึงมาบ่่อยๆ”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบร้อยกรองเป็นคาถาเล่นคำโดย
ปฏิภาณ เป็นทำนองเตือนพราหมณ์โดยนัยว่า ไฉนจะห่อถอยเสีย
การกระทำส่วนมากจะให้ได้ผล ก็ต้องทำบ่อยๆ ดังนี้

“กสิกรก็หว่านพืชบ่อยๆ	ฝนก็ต้องตกบ่อยๆ
ชาวนาก็ต้องไถนาบ่อยๆ	รัฐจึงมั่งมีชัยชนะบ่อยๆ
คนมาขอบ่อยๆ	คนให้ให้ไปบ่อยๆ
คนให้ครั้นให้บ่อยๆ	ก็ได้พบสวรรค์บ่อยๆ
คนรืตนมก็ยอมรืตนบ่อยๆ	ลูกวัวก็หาแม่บ่อยๆ
ยอมต้องเหนียวต้องดีนรณบ่อยๆ	(ส่วน) คนเขลาเข้าหาครรรภ์บ่อยๆ
แล้วก็เกิดก็ตายบ่อยๆ	ต้องห้ามไปป่าช้าบ่อยๆ
มีปัญญาพบทางไม่เกิดบ่อย	จึงไม่ต้องเกิดบ่อยๆ
(หรือ: คนฉลาดถึงเกิดบ่อยๆ	ก็เพื่อพบทางไม่ต้องเกิดบ่อยๆ). ^๒

^๑ ส.ส.๑๕/๖๓๑-๖๓๔ (แปลตัดรวบรัดความ)

^๒ ส.ส.๑๕/๖๓๗-๖๔๑ (คำบาลีบางคำในที่นี้ตีความอย่างอื่นได้ด้วย คำแปลในที่นี้ จึงไม่อาจ
ได้ขรรจรสปริบูรณ์)

อีกเรื่องหนึ่งคล้ายๆ กันว่า พระพุทธเจ้าเสด็จไปในบริเวณที่
เขาเตรียมหว่านข้าวทำนา ขณะเขากำลังเลี้ยงดูกันอยู่ พระองค์ได้
เสด็จไปประทับยืนอยู่ด้านหนึ่ง พราหมณ์เจ้าของนาเห็น ก็คิดว่า
พระองค์มาขอบิณฑบาต จึงกล่าวว่า

“ท่านสมณะ ข้าพเจ้าย่อมไถนา หว่านข้าว ครั้นแล้วจึงได้
บริโภค แม้ท่านก็จงไถนา จงหว่านข้าว แล้วจงบริโภคเถิด”

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ดูก่อนพราหมณ์ แม่เราก็ไถ ก็หว่าน
เหมือนกัน เมื่อไถไถหว่านแล้ว จึงได้บริโภค”

พราหมณ์ทูลว่า “ท่านสมณะ ข้าพเจ้าไม่เห็นท่านมีแอก มีไถ มี
ฆาต มีปู้ก หรือโคเลย ไฉนท่านจึงมากล่าวว่า ‘แม่เราก็ไถก็หว่าน เสร็จแล้ว
จึงได้บริโภคเหมือนกัน’ แล้วสนทนาเป็นกลอนสด ซึ่งพระพุทธเจ้าก็
ได้ตรัสตอบเป็นคาถาเช่นกันว่า

“เรามีศรัทธาเป็นพีช ความเพียรเป็นฝน ปัญญาเป็น
แอกและไถ ฯลฯ เราไถนาอย่างนี้แล้ว ย่อมได้มฤตเป็นผล
ทำนาอย่างนี้แล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง”^๑

ขอจบเรื่องนี้ โดยนำเอาคำรัสของพระเจ้าปเสนทิโกศล มาเป็น
คำสรุป ดังนี้

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อีกประการหนึ่ง หม่อมฉันได้
เห็นกษัตริย์บัณฑิตบางพวก ผู้มีปัญญาสุชุม สามารถปราบ
วาทะฝ่ายปรักษัต์ มีปัญญาเฉียบแหลมดุจจะยิงชนทวาย
ได้ ท่านเหล่านั้น เหมือนจะเที่ยวได้เอาปัญญาไปทำลาย
หลักทฤษฎีทั้งหลายของคนอื่นๆ

^๑ ถ.ส.๑๕/๖๗๑-๖๗๕; พ.ส.๒๕/๒๙๗-๓๐๐

“พอได้ยินข่าวว่าพระสมณโคตมจักเสด็จมายังบ้านหรืออนิคมโน้นๆ กษัตริย์เหล่านั้นก็พากันเตรียมปัญหาไว้ ด้วยตั้งใจว่า พวกเราก็จักพากันเข้าไปหาพระสมณโคตมแล้วถามปัญหา ถ้าพระสมณโคตมถูกพวกเราถามไปอย่างนี้ ตอบแก้มาอย่างนี้ พวกเราจะปราบวาทะของพระองค์อย่างนี้ ถ้าพระสมณโคตมถูกพวกเราถามอย่างนี้ ตอบแก้มาอย่างนี้ พวกเราก็จะปราบวาทะของพระองค์เสียอย่างนี้

“ครั้นได้ทราบข่าวว่าพระสมณโคตมเสด็จมาถึงบ้านหรืออนิคมโน้นแล้ว ก็พากันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงให้กษัตริย์เหล่านั้นเข้าใจชัด ให้เห็นตาม ให้แจ้งขึ้น ให้บันเทิง ด้วยธรรมีกถาแล้ว กษัตริย์เหล่านั้นก็มีได้ทูลถามปัญหาคะพระผู้มีพระภาค ที่ไหนเลยจะมาปราบวาทะพระองค์ได้เล่า ที่แท้กลับพากันมาสมัครตัวเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาค

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ แม้ข้อนี้ ก็เป็นความเลื่อมใสอันเนื่องด้วยธรรมของหม่อมฉัน ที่มีต่อพระผู้มีพระภาค

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อีกประการหนึ่ง หม่อมฉันได้เห็นพราหมณ์บัณฑิต ฯลฯ คฤหบดีบัณฑิต...สมณบัณฑิต บางพวก ผู้มีปัญญาสุขุม สามารถปราบวาทะฝ่ายปรปักษ์ได้ มีปัญญาเฉียบแหลม ตูจะยิงชนทรายได้ ท่านเหล่านั้นเหมือนจะเที่ยวได้เอาปัญญาไปทำลายหลักทฤษฎีทั้งหลายของคนอื่น ๆ

“พอได้ยินข่าวว่า พระสมณโคตมจักเสด็จมายังบ้าน หรือนิคมโน้นๆ สมณะเหล่านั้นก็จะพากันเตรียมปัญหาไว้... พากันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ พระผู้มีพระภาค ทรงชี้แจงให้สมณะเหล่านั้นเข้าใจชัด ให้เห็นตาม ให้แข็งขัน ให้บันเทิงด้วยธรรมิกถาแล้ว สมณะเหล่านั้นก็ได้ทูลถาม ปัญหาแก่พระผู้มีพระภาค ที่ไหนเลยจะปราบวาทะของพระองค์ ได้เล่า ที่แท้ก็พากันทูลขอโอกาสแก่พระผู้มีพระภาคเพื่อออกบวชเป็นบรรพชิต พระผู้มีพระภาคก็ทรงบรรพชาให้

“ครั้นได้บรรพชาแล้วเช่นนั้น ท่านก็ปลีกตัวออกไปอยู่ สงัด เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรมุ่งมั่นเด็ดเดี่ยว ไม่นาน เลยก็ได้รู้ยิ่งเห็นจริง กระทำสำเร็จซึ่งประโยชน์สูงสุด อันเป็นจุดหมายแห่งพรหมจรรย์ อันเป็นที่ปรารถนาของกุลบุตร ผู้ออกบวชทั้งหลาย ด้วยตนเอง ในปัจจุบันชาตินี้เอง

“ท่านเหล่านั้นพากันกล่าวว่าดังนี้ ‘ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พวกเราไม่พินาศแล้วสิหนอ แต่ก่อนนี้ พวกเราทั้งที่มีได้เป็นสมณะจริงเลย ก็ปฏิญาณว่าตนเป็นสมณะ ทั้งที่มีได้เป็นพราหมณ์จริงเลย ก็ปฏิญาณว่าตนเป็นพราหมณ์ ทั้งที่มีได้เป็นพระอรหันต์จริงเลย ก็ปฏิญาณว่าตนเป็นพระอรหันต์ บัดนี้พวกเราเป็นสมณะจริงแล้ว เป็นพราหมณ์จริงแล้ว เป็นพระอรหันต์จริงแล้ว’

“แม้ข้อนี้ก็เพื่อความเลื่อมใสอันเนื่องด้วยธรรมของ หม่อมฉัน ที่มีต่อพระผู้มีพระภาค...”^{๑๖}

^{๑๖} ม.ม.๑๓/ ๕๖๗-๘

หน้าว่าง

ภาคผนวก

นิเทศ

อาทิตตปริยายสูตร

“ภิกษุทั้งหลาย ทุกอย่างถูกเป็นไฟ
ไปหมดแล้ว...ถูกเป็นไฟเพราะอะไร...
เพราะไฟราคะ ไฟโทสะ ไฟโมหะ...เพราะ
ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์
โทมนัส อุปายาส...” (วินย.๔/๕๕/๖๒)

นิเทศอาทิตตปริยายสูตร*

ในการพิจารณาพระสูตรนี้ เพื่อทำความเข้าใจให้เป็นประโยชน์ในการสอน เห็นควรแยกพิจารณาเป็น ๒ ตอน คือว่า ด้วยเนื้อเรื่องตอนหนึ่ง และคำอธิบายเชิงวิจารณ์ตอนหนึ่ง ดังนี้

ตอน ๑ เนื้อเรื่อง

ที่มา:

อาทิตตปริยายสูตร เป็นพระธรรมเทศนา ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงหลังจากตรัสรู้แล้ว เป็นพระสูตรที่ ๓ ในพระไตรปิฎกบาลีมีที่มา ๒ แห่ง คือ:-

- พระวินัยปิฎก มหาวรรค มหาขันธกะ
(วินย. ๔/๕๕/๖๒; ตรงกับฉบับภาษาไทย ๖/๕๕/๗๘)
- พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค
(ถ. ส. ๑๘/๓๑/๒๓; ตรงกับฉบับภาษาไทย ๒๗/๓๑/๒๔)

* บรรยายในการประชุมทางวิชาการเรื่อง ธรรมะที่อธิบายยาก ในหลักสูตรวิชาศีลธรรม ชั้น มศ.ปลาย ณ ห้องศรีศุภ ธรรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ วันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๕๑๓

ความย่อ:

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ณ ควงไม้โพธิ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา ในแคว้นมคธ ในปีมีพระชนมายุได้ ๓๕ พรรษา พระองค์เสด็จประทับอยู่ ณ ตำบลนั้น เป็นเวลา ๗ สัปดาห์

จากนั้นจึงได้เสด็จไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ในเขตแคว้นกาสิ ได้ทรงแสดงปฐมเทศนา ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร โปรดภิกษุเบญจวัคคีย์บรรลุนิพพาน

ระหว่างที่ประทับจำพรรษาแรกอยู่ ณ ป่าอิสิปตนะนี้ พระองค์ได้โปรดพระยสะ บิดา มารดา ภรรยาเก่า และสหายของพระยสะ ที่เป็นชาวเมืองพาราณสี ๔ คน ชาวชนบท ๕๐ คน ตามลำดับ จนมีภิกษุสาวกจำนวน ๖๐ รูป

จากนั้น ได้ทรงส่งพระสาวกทั้ง ๖๐ รูป ออกประกาศพระศาสนา ส่วนพระองค์เอง ได้เสด็จไปยังอุรุเวลาเสนานิคม ในระหว่างทางได้โปรดคณะสหายภิกษุวัคคีย์จำนวน ๓๐ รูป

ครั้นเสด็จถึงตำบลอุรุเวลาแล้ว ได้เสด็จไปยังอาศรมของท่านอุรุเวลกัสสป ซึ่งเป็นหัวหน้าชฎิลผู้บูชาไฟ จำนวน ๕๐๐ คน แล้วได้ทรงขอพักอาศัยอยู่ ณ ที่นั้น

ในคราวนั้น ได้ทรงโปรดอุรุเวลกัสสป ผู้ถือตนว่าเป็นพระอรหันต์ และเข้าใจว่าพระพุทธองค์ไม่ได้เป็นพระอรหันต์ โดยทรงแสดงปาฏิหาริย์ต่างๆ เป็นอันมาก จนในที่สุด อุรุเวลกัสสปชฎิลคลายทิฐิมานะ ยอมตนเป็นสาวก ละทิ้งการบูชาไฟของตน ขอบรรพชาอุปสมบท กับทั้งชฎิลผู้น้องชื่อนทีกัสสปะ พร้อมด้วยบริวาร ๓๐๐ คน และคยากัสสปะ พร้อมด้วยบริวาร ๒๐๐ คน ก็ได้ทูลขอบรรพชาอุปสมบทด้วย

หลังจากนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงนำพระภิกษุสงฆ์คณะใหม่ ทั้งพันรูป เสด็จไปยังตำบลคยาสีสะ และ ณ ตำบลนี้ พระองค์ได้ ทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตรแก่พระภิกษุปูราณชฎิลทั้ง ๑ พันรูป และด้วยพระสูตรนี้ พระภิกษุเหล่านั้นก็ได้บรรลุอรหัตตผล

ในเรื่องนี้ มีความที่ควรทราบเป็นพิเศษ ๒ อย่าง คือ การบูชาไฟ อันเป็นลัทธิที่นับถืออยู่เดิมของชฎิล อย่างหนึ่ง และใจความใน อาทิตตปริยายสูตร ที่ทำให้ชฎิลผู้ยอมละทิ้งลัทธิเดิมของตนมา สัมผัสเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ได้บรรลุอรหัตตผล อย่างหนึ่ง

การบูชาไฟ

การบูชาไฟ เป็นพิธีกรรมสำคัญ มีมาแต่โบราณ ซึ่งจะเห็นได้ ในลัทธิศาสนายุคแรกๆ ทั้งหมด เช่น การบูชาไฟของคนป่าในถิ่น ต่างๆ และในศาสนาโซโรอัสเตอร์ เป็นต้น

แม้ศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นศาสนาของชมพูทวีปสมัยที่ พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น ก็ถือว่าการบูชาไฟ และการบูชาไฟ เป็นพิธีกรรมที่สำคัญอย่างยิ่ง

ศาสนาพราหมณ์ถือว่า ประชาบดี เป็นเทพเจ้าผู้สร้างสัตว์ โลกทั้งหลาย แรกทีเดียวนั้น มีเทพประชาบดีอยู่แต่พระองค์เดียว พระองค์ได้ทรงพระดำริที่จะก่อกำเนิดสัตว์ทั้งหลาย จึงได้ทรง บำเพ็ญตบะ และได้ทรงประทานกำเนิดแก่เทพอัคนีออกจากพระ โอิษฐ์ของพระองค์

เพราะเหตุที่เทพอัคนีเกิดจากพระโอษฐ์ของพระองค์ อัคนีจึง เป็นเทพผู้เสวยอาหาร และเพราะเหตุที่เป็นเทพองค์แรกที่ประชาบดี ทรงสร้างขึ้น จึงได้นามว่า อัคนี (อัคร→ อัคริม = เกิดกอน มีกอน→ อัคนี)^๑

^๑ ศตปถพราหมณะ, S.B.E. XLL.322

บทบัญญัติในศาสนาพราหมณ์กำหนดให้ศาสนิกชน โดยเฉพาะพราหมณ์ ต้องประกอบบัพฺยพิธี และการเซ่นสรวงสังเวย อยู่เป็นประจำ โดยเฉพาะการบูชาไฟ คือ *อัคคีหุตตะ* ในภาษาบาลี หรือ *อัคินีไฮตระ* ในภาษาสันสกฤต จะต้องบูชาทุกวัน เมื่อเริ่มต้น หรือสิ้นสุดวันและคืนหนึ่งๆ และในวันเดือนเพ็ญเดือนดับ เป็นต้น^๑

ไฟ หรือ อัคินี มีบทบาทสำคัญยิ่งในยัญพิธีทั้งปวง ใน พิธีกรรมต่างๆ เมื่อถึงตอนสำคัญทุกตอน จะต้องมีการถวายเครื่องสังเวย หรือสวดอ้อนวอนแก่อัคินีเทพ เพราะถือว่าอัคินี เป็นทูตของเทพทั้งหลาย หรือเป็นสื่อกลางนำประดาเครื่องเซ่นสรวงสังเวยขึ้นไปถึงเทพทั้งหลาย

เมื่อใส่เครื่องสังเวยเข้าในไฟนั้น ถือว่าได้ใส่ลงในโอษฐ์ของอัคินีเทพ เมื่อเปลวและควันไฟพุ่งขึ้น ก็หมายความว่าองค์อัคินีเทพ ทรงนำเอาเครื่องเซ่นสรวงสังเวยขึ้นไปบนสวรรค์ที่ตามนุษย์มองไม่เห็น

เมื่อขึ้นไปถึงสวรรค์แล้ว องค์อัคินีเทพก็ทรงป้อนเครื่องเซ่นสรวงสังเวยนั้นแก่ทวยเทพผู้เป็นภราดรทั้งหลาย ด้วยโอษฐ์ของพระองค์ ดุจดั่งแม่นกป้อนเหยื่อแก่ลูกนก ฉะนั้น^๒

ไฟมีบทบาทสำคัญอย่างนี้ จึงมีคำสรรเสริญไว้ในคัมภีร์พราหมณ์ว่า

“อัคินีไฮตระ (การบูชาไฟ) เป็นประมุขแห่งยัญทั้งหลาย”^๓

และว่า

^๑ ดู *มธุธรรมศาสตร์*, S.B.E. XXV.132 เป็นต้น

^๒ ดู Heinrich Zimmer, *Philosophies of India*, Meridian Books, New York, 1956, p. 71 เป็นต้น

^๓ *ศตปถพราหมณะ*, S.B.E. XLIV.502; ในบาลีก็มีอ้าง: *อคคิหุตตมุขา ยญญา* (วินย.๕/๘๗/๑๒๔)

“การเซ็นสรวง (แต่อัคนี) เป็นกรรมประเสริฐสุดใน
บรรดาอัญทั้งหลาย”^๑

ผู้บูชาไฟย่อมได้ผลานิสงส์เป็นอันมาก เช่น จะสมบุญด้วย
โภคทรัพย์ ฝูงปศุสัตว์ และเพียบพร้อมด้วยบุตรหลาน เผ่าพันธุ์
จนถึงอย่างที่ยกัมภีร์พราหมณ์ว่า

“ผู้ใดบูชาอัคนีโหด ด้วยความเข้าใจความหมายโดย
ถ่องแท้ บาปทั้งปวงของผู้นั้นย่อมถูกเผาผลาญหมดไป”^๒

ขงิลทั้งพันรูป มีอรุเวลกัสสปเป็นหัวหน้า ซึ่งเป็นผู้ถือลัทธิ
บูชาไฟ ก็คงมุ่งหวังผลเหล่านี้ ดังนั้น หลังจากที่ท่านมาบวช
เป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาแล้ว เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถามใน
ที่ประชุม อันมีพระเจ้าพิมพิสารเป็นประมุข ในเขตพระนคร
ราชคฤห์ ว่า

“ท่านผู้อยู่ในอุรุเวลามานาน เคยเป็นอาจารย์สั่งสอน
หมู่ขงิลผู้ยอมเพราะกำลังพรต ท่านเห็นเหตุอันใดจึงละเลิก
ไฟที่เคยบูชาเสียเล่า”

ท่านจึงตอบว่า

“อัญทั้งหลายยอมกล่าวขวัญ ให้ผันใฝ่ถึงแต่เรื่อง รูป
รส เลี้ยง กามสุข และอิสตรีทั้งหลาย ข้าพเจ้าได้ทราบแล้ว
ว่า สิ่งเหล่านี้เป็นมลทินในอูบถทั้งหลาย จึงมิได้ใส่ใจในการ
เซ็นสรวงบูชา”^๓

^๑ ภควัตคิตา, S.B.E. VIII.353

^๒ ฉานไทยคยคูปนิษิต, S.B.E. I.91

^๓ วินย.๔/๕๗/๖๖

ใจความของพระสูตร

ความในพระสูตรนี้ อาจสรุปได้เป็น ๔ ตอน ดังนี้

๑. สภาพที่เป็นปัญหา พระพุทธองค์ทรงเริ่มพระสูตรด้วยพระดำรัสว่า “สัพพ ภิภเว อาทิตติ” แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงถูกเป็นไฟหมดแล้ว”

จากนั้น ตรัสขยายความต่อไปว่า สิ่งทั้งปวงที่ว่าถูกเป็นไฟไปหมดแล้วนั้น คืออะไรบ้าง ซึ่งเมื่อสรุปแล้ว สิ่งที่พระองค์ตรัสว่าถูกเป็นไฟ มีดังต่อไปนี้:-

- ๑) จักขุ รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส จักขุสัมผัสสชาเวทนา
- ๒) โสตะ (หู) เสียง โสตวิญญาณ โสตสัมผัส โสตสัมผัสสชาเวทนา
- ๓) ฆานะ (จมูก) กลิ่น ฆานวิญญาณ ฆานสัมผัส ฆานสัมผัสสชาเวทนา
- ๔) ชิวหา (ลิ้น) รส ชิวหาวิญญาณ ชิวหาสัมผัส ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา
- ๕) กาย ใภฐฐัพพะ กายวิญญาณ กายสัมผัส กายสัมผัสสชาเวทนา
- ๖) มนะ (ใจ) ธรรมะ (ความคิดคำนึงต่างๆ) มโนวิญญาณ มโนสัมผัส มโนสัมผัสสชาเวทนา^๑

^๑ คำที่อาจเข้าใจความหมายไม่ชัดเจนคือ *วิญญาณ* หมายถึงความรู้อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางประสาททั้ง ๕ หรือที่เกิดขึ้นในใจ เช่น จักขุวิญญาณ = การเห็น โสตวิญญาณ = การได้ยิน เป็นต้น; *สัมผัส* หมายถึงการมาบรรจบกันของอายตนะและวิญญาณ เช่น จักขุสัมผัส = การบรรจบกันของตา รูป และจักขุวิญญาณ; *เวทนา* หมายถึงความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ที่เกิดจากสัมผัสนั้นๆ

พูดให้สั้นลงไปอีกก็ว่า อายตนะทั้งหลาย คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ, รูป รส กลิ่น เสียง โสภณวัตถุ ธรรมารมณฺ์ ตลอดจนการรับรู้ ความเกี่ยวข้อง และความรู้สึกทั้งหลายที่เกิดจากอายตนะเหล่านั้น ได้ถูกไฟไหม้หมดแล้ว หรือพูดอีกนัยหนึ่งว่า กระบวนการรับรู้และความคิดคำนึงทั้งหมดนั้นเอง ถูกไฟลามติดไปทั่วแล้ว

๒. สาเหตุ เมื่อกำหนดตัวปัญหาได้ และเข้าใจสภาพของปัญหาแล้ว ก็ค้นหาสาเหตุให้เกิดไฟหรือตัวไฟที่เผาผลาญนั้นต่อไป ได้ความว่า สิ่งทีกล่าวมานั้น ลุกไหม้ด้วยไฟกิเลส ๓ อย่าง คือ

- ๑) **ราคะ** ความอยากได้ ความใคร่ ความติดใจ ความกำหนัดยินดี
- ๒) **โทสะ** ความโกรธ ความขัดใจ ความเดือดแค้นชิงชังไม่พอใจต่างๆ
- ๓) **โมหะ** ความหลง ความไม่รู้ ไม่เข้าใจสภาพของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

และยังถูกเผาไหม้ด้วยไฟความทุกข์อีกมากมายหลายอย่าง เช่น ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความโศกเศร้า ความคร่ำครวญรำไร ความทุกข์โศกเศร้า และความคับแค้นใจต่างๆ

๓. ข้อปฏิบัติเพื่อแก้ไข พระพุทธองค์ตรัสต่อไปอีกว่า อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหน่ายในอายตนะภายในภายนอก ตลอดจนเวทนาทั้งหมดเหล่านั้น เมื่อหน่ายก็ย่อมไม่ยึดติด

๔. ผล เมื่อไม่ยึดติด ก็หลุดพ้น เมื่อหลุดพ้น ก็เกิดญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว เป็นอันสิ้นชาติภพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำสิ่งที่จะต้องทำเสร็จสิ้นแล้ว สิ่งที่จะต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออีกเลย.

ตอน ๒ คำอธิบายเชิงวิจารณ์

ในการอธิบายเพิ่มเติมและวิจารณ์ความในพระสูตรนี้ เห็นควรพิจารณาเป็น ๒ แง่ คือ ในแง่วิธีสอน อย่างหนึ่ง และในแง่สาระสำคัญ หรือหลักกรรม อย่างหนึ่ง

ในแง่วิธีสอน

พระธรรมเทศนาอาทิตตปริยายสูตร ที่ทรงแสดงแก่ชฎิล มีข้อควรสังเกตในแง่การสอน ที่เป็นข้อสำคัญ ๒ อย่าง คือ:-

๑. ทรงสอนให้ตรงกับความถนัดและความสนใจของชฎิล

พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ไม่ว่าจะทรงแสดงที่ใดและแก่ใคร ย่อมมีจุดหมายเป็นแนวเดียวกัน คือ มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง แล้วให้มีทัศนคติและปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้อง ในทางที่เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น แต่เนื้อเรื่องและวิธีการสอน ย่อมยกย่องต่างกันไป ตามอุปนิสัย ความถนัด และความสนใจของผู้ฟัง สุดแต่เรื่องใด วิธีใด จะช่วยให้เขาเข้าใจธรรมได้ดี

ในกรณีของอาทิตตปริยายสูตรนี้ก็เช่นเดียวกัน ชฎิลทั้งหลายเป็นผู้บูชาไฟ มีชีวิตเกี่ยวข้องกับไฟมาโดยตลอด ประสบการณ์และความคิดคำนึงต่างๆ ก็พัวพันอยู่กับเรื่องไฟบูชา ยัญ แม้เมื่อเลิกบูชาไฟแล้ว เรื่องพิธีกรรม กิจวัตร ที่เกี่ยวกับไฟ ก็ยังคงเต็มอยู่ในความทรงจำ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเรื่องเกี่ยวกับไฟ เกี่ยวกับการลุกไหม้เผาผลาญ ก็เป็นที่สนใจ และชักจูงใจของชฎิล ให้เพลินคิดเห็นไปตามกระแสพระธรรมเทศนาได้ง่าย

ยิ่งกว่านั้น ยังได้ทรงเร้าความสนใจให้มากขึ้น โดยมีได้ตรัสเรื่องกองไฟบูชายัญที่ชุกิจำเจอยู่และเบื้อหน้ายั้งมาแล้ว แต่ทรงกระตุกความรู้สึกเหมือนให้สะดุ้งขึ้นว่า

- ไฟนั้นมีได้ลุกไหม้ขุ่นอกกายไกลตัวเลย แต่ไฟนั้นลุกไหม้เต็มอยู่ภายในตัวที่วอกไปหมดแล้ว
- เป็นไฟที่ลุกไหม้ขุ่นอยู่ตลอดเวลา รุนแรงกว่าไฟภายนอก ควรหันมาสนใจไฟนี้มากกว่า และ
- แทนที่จะให้บ่ารุงบ่าเรอ ให้เติมเชื้อ กลับตรัสให้ไม่มีเชื้อใยยินดี เป็นทำนองให้ดับเสียด้วยซ้ำ

โดยนัยนี้ ฟังตระหนักรว่า การทรงแสดงเรื่องไฟ เรื่องการลุกไหม้ เรื่อง *อาทิตต* หรือ *อาทิตย* นี้ เป็นวิธีการยกย่องพระธรรมเทศนาให้ตรงกับอุปนิสัย ตรงกับความประพัตที่ได้สั่งสมฝึกรบรมา เพื่อผลในด้านความสนใจ และความรู้ความเข้าใจายเป็นสำคัญ

ส่วนสาระสำคัญก็คงมุ่งที่จะให้รู้ให้เข้าใจเรื่องของชีวิตนี้แล้วให้มีทัศนคติและปฏิบัติต่อมันอย่างถูกต้อง เช่นเดียวกันกับพระธรรมเทศนาเรื่องอื่นๆ

ในข้อนี้ หากเทียบกับการทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรและอณฺฏตสูตรด้วย ก็จะเข้าใจชัดยิ่งขึ้น

ธรรมจักร นั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่พระภิกษุเบญจวัคคีย์ พระภิกษุเบญจวัคคีย์นั้น แต่เดิมมีใจยึดมั่นอยู่กับการบำเพ็ญทุกรกิริยาว่าคนจะบรรลุธรรมได้ต้องทรมานกายอย่างรุนแรง ยิ่งทำได้ยิ่งยวดเท่าใด ก็ยิ่งน่าเลื่อมใสสำหรับตนมากเท่านั้น และรังเกียจความเป็นอยู่อย่างสะดวกสบายว่าเป็นสิ่งเสียหายลามก ที่ละทิ้งพระพุทธเจ้าเมื่อคราวทุกรกิริยา ก็เพราะได้เห็นพระองค์เลิกทรมานพระกาย เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมจักร จึงทรงเริ่มต้นด้วยเรื่อง *ที่สุดสองอย่าง* และ *มัชฌิมาปฏิปทา* เป็นการกระทบตรงความในใจของท่านเหล่านั้น

ส่วนใน*อันธมุตสูตร*^๑ ผู้อ่านจะได้พบข้อความที่เกือบตรงข้ามกับอาทิตตปริยายสูตรที่เดียว คือ เริ่มต้นว่า “สัพพํ ภิกขเว อนธมุตํ” แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ทุกสิ่งทุกอย่างมีดमितไปหมดแล้ว แล้วตรัสต่อไปว่า อะไรคือทุกสิ่งที่มีดमित ก็ได้คำตอบว่า จักขุ รูป ฯลฯ อย่างเดียวกับในอาทิตตปริยายสูตรนั่นเอง ที่มีดमितไปหมดแล้ว ดังนี้ เป็นต้น เป็นการยกเยื้องพระธรรมเทศนา ชักนำความสนใจและจูงเข้าสู่ธรรมอีกแบบหนึ่ง.

๒. ทรงสอนให้ตรงกับระดับสติปัญญา และระดับชีวิตของชฎิล
ข้อสำคัญยิ่งอย่างหนึ่ง ที่พระพุทธรเจ้าทรงคำนึงถึงในการทรงสอน คือ ความยิ่ง และหย่อน แห่งอินทรีย์ของผู้ฟัง ทรงพิจารณาว่า ผู้ฟังมีสติปัญญาอยู่ในระดับใด ได้รับการศึกษาอบรมมาในทางใดมากน้อยเพียงไหน ดำรงชีวิตอยู่อย่างไร จะต้องแสดงเรื่องอะไรเขาจึงจะรู้เข้าใจ สามารถนำไปใช้เป็นคุณประโยชน์แก่ชีวิตของเขาได้

ดังนั้น เรื่องราวที่คล้ายคลึงกัน แต่แสดงแก่ต่างคน นอกจากต่างวิธีสอนแล้ว เนื้อหาสาระก็ต่างชั้นต่างระดับกันด้วย

ในกรณีของอาทิตตปริยายสูตร ชฎิลทั้งหลายเป็นนักบวชสละโลกียวิสัยออกมาแล้ว มุ่งหน้าประพฤติปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายสูงสุดของศาสนาอย่างเดียว และเป็นผู้ได้ศึกษาอบรมทางศาสนาอย่างดี เป็นที่เคารพนับถือของประชาชนทั้งหลาย เรียกได้ว่าเป็นปัญญาชนระดับสูงสุดในสมัยนั้น และในเวลาที่พักพระสูตรนี้ ก็ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนาแล้วด้วย เมื่อพระพุทธรเจ้าทรงแสดงธรรม จึงทรงชี้แจงหลักธรรมที่ลึกซึ้ง ที่ต้องพิจารณาด้วยสติปัญญาอันละเอียดอ่อน อาศัยพื้นฐานการศึกษาอบรมมาพอสมควร เหมาะสำหรับผู้ดำรงชีวิตเป็นบรรพชิต และให้เกิดความรู้ความเข้าใจถึงขั้นกำจัดกิเลสอาสวะได้ทั้งหมด

^๑ ถ.สพ. ๑๘/๓๒/๒๕

เรื่องนี้ จะเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ถ้าได้เทียบกับพระธรรมเทศนาเกี่ยวกับเรื่องไฟที่ได้ทรงแสดงแก่คนอื่นๆ เช่น *อัคคิสุตระ*^๑ ที่ทรงแสดงแก่อุคคตสรีรพราหมณ์ เป็นต้น

ในกรณีของ*อัคคิสุตระ* อุคคตสรีรพราหมณ์ เป็นพราหมณ์ครองเรือน คราวหนึ่ง พราหมณ์ผู้นี้ตระเตรียมพิธีบูชาขัยญ ได้สั่งให้จัดโคผู้ ลูกโคผู้ ลูกโคเมีย แพะ และแกะ อย่างละ ๕๐๐ ตัวมาผูกไว้กับเสาหลักบูชาขัยญ เตรียมพร้อมที่จะบูชาขัยญ

พราหมณ์รู้สึกปีติยินดีในบุญกุศลที่ตนจะได้จากการบูชาขัยญตามแบบของพราหมณ์ จึงได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลว่า ตามที่เขาได้เรียนรู้อมา การก่อกองไฟบูชาขัยญ และการปักเสาหลักบูชา มีผลมีอานิสงส์มาก และทูลขอความเห็นจากพระพุทธองค์ในเรื่องนี้

พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงครั้งนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับไฟเหมือนกัน แต่มีเนื้อหาและระดับคำสอนต่างออกไปอีกอย่างหนึ่งคือ ใน*อัคคิสุตระ*นั้น ทรงแสดงหลักธรรมสำหรับการครองชีวิตของคนทั่วไปที่ยังครองเรือนอยู่ เพราะพราหมณ์ผู้ทูลถามยังเป็นคฤหัสถ์ครองชีวิตอยู่ในโลกียวิสัย

ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดง **ไฟ ๗** อย่าง^๒ ที่ควรได้รับการปฏิบัติเอาใจใส่ต่างๆ กัน โดยยึดเอาความรู้สึกละถ้อยคำต่างๆ ของพราหมณ์มาทรงแสดงในแนวใหม่

ไฟ ๗ อย่างนั้น แบ่งเป็น **๓ ประเภท** ดังนี้

๑. ไฟที่ควรดับ หรือควรหลีกเลี่ยง ๓ อย่าง คือ

- ๑) ไฟราคะ
- ๒) ไฟโทสะ
- ๓) ไฟโมหะ

^๑ ขง.สตตค.๒๓/๔๔

^๒ ตามหลักศาสนาพราหมณ์ว่า อัคนีเทพ มีลีน ๗ แฉก

เหตุที่ควรดับควรเว้น เพราะคนถูกราคะ โทสะ โมหะ ครอบงำอำยัจิตใจแล้ว ย่อมประพฤติกุศลทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจได้ เมื่อประพฤติกุศลแล้วก็เป็นเหตุให้ได้รับความทุกข์ไปเกิดในอบายทุกคติ

พึงสังเกตว่า ใน*อาทิตตปริยายสูตร* ก็มีไฟ ๓ อย่างนี้เหมือนกัน แต่ใน*อัคคิสูตร* พระพุทธเจ้าทรงแสดงในแบบง่าย ๆ เท่าที่เกี่ยวกับ ความประพฤติของคนในโลกทั่วไป มิให้ประพฤติกุศลกุศลเท่านั้น ส่วนใน*อาทิตตปริยายสูตร* ทรงแสดงในแง่ที่ต้องพิจารณา ลึกซึ้ง ซึ่งเหมาะแก่การศึกษาของนักปรัชญาและนักจิตวิทยา

๒. ไฟที่ควรบำรุง ๓ อย่าง สำหรับไฟหมวดนี้ พระพุทธเจ้า ทรงนำเอาชื่อไฟศักดิ์สิทธิ์ที่มีอยู่เดิมในศาสนาพราหมณ์ มาทรงใช้ใน ความหมายใหม่ และเรียงลำดับใหม่ (ต่างแต่ของพราหมณ์เป็น ภาษาสันสกฤต ของพุทธเป็นภาษาบาลีเท่านั้น) ซึ่งเท่ากับเป็นการ ล้มเลิกคำสอนเดิมของศาสนาพราหมณ์ และทรงประทานคำสอน ใหม่ไปด้วยพร้อมกัน จะให้ไว้ทั้งความหมายเดิมของพราหมณ์ และความหมายใหม่ของพุทธศาสนาเพื่อเทียบกัน ดังนี้

๑) **คารหัตถ์คณี** (ไฟเจ้าบ้าน) คือไฟที่เจ้าบ้านรับสืบทอด ต่อจากบิดาของตน และส่งทอดต่อไปยังบุตรหลาน ไฟ นี้เจ้าบ้านต้องบำรุงไว้ให้ติดไม่ขาดสาย และสังเวกเป็น ประจำ เมื่อจะประกอบพิธีบูชาขัยญ ก็จุดไฟบูชาขัยญไป จากไฟนี้; พระพุทธเจ้าทรงประทานความหมายใหม่ในชื่อ ภาษาบาลี และจัดเป็นลำดับที่ ๒ ว่า

๒) **คหปตคคิ** (ไฟเจ้าบ้าน) หมายถึง บุตร ภรรยา คนรับใช้ และคนงาน

๒) **อาหวนียัคณิ** (ไฟอันควรแก่ของเช่นสรวง) คือ ไฟสำหรับรับเครื่องสังเวทในยัญพิธี ซึ่งจุดต่อออกมาจากคารหปัตย์คณิ เมื่อจะประกอบพิธีบูชายัญ และตั้งไว้ทางขวาของคารหปัตย์คณิ; พระพุทธเจ้าทรงประทานความหมายใหม่ในภาษาบาลี และจัดเป็นลำดับที่ ๑ ว่า

๑) **อาหุไนยัคคิ** (ไฟอันควรแก่ของค้ำับ) หมายถึงมารดาบิดา

๓) **ทักษิณาคณิ** (ไฟด้านใต้) คือ ไฟที่จุดต่อจากคารหปัตย์คณิ และจัดตั้งไว้ทางทิศใต้ของแท่นบูชายัญ ใช้สำหรับรับเครื่องสังเวทที่อุทิศให้แก่ผีปีศาจและนรพบิดา ในยัญพิธี; พระพุทธเจ้าทรงประทานความหมายใหม่ในภาษาบาลีว่า

๓) **ทักษิณายัคคิ** (ไฟที่ควรแก่ทักษิณา) หมายถึง สมณพราหมณ์ ผู้ประพฤดีดีประพฤดีชอบ

ไฟ ๓ อย่างนี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ควรสักการะ เคารพ นับถือ บูชา จัดการบำรุงให้เป็นสุขด้วยดี

ข้อสังเกตสำหรับไฟหมวดที่สองนี้ คือ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้เลิกการเช่นสรวงบูชายัญ อันเหลวไหลเสีย หันมาเอาใจใส่กับพันธะทางสังคม ให้ปฏิบัติหน้าที่ดูแลทำนุบำรุงบุคคลที่เกี่ยวข้องกับตนให้ดี เพราะบุคคลเหล่านี้ก็เทียบได้กับไฟ ซึ่งต้องคอยเอาใจใส่เติมเชื้อ บำรุงให้ดี จึงจะเกิดคุณประโยชน์ดีงาม แต่หากปฏิบัติไม่ดี ก็ให้โทษ เป็นไฟเผาผลาญได้มากเช่นเดียวกัน

๓. **ไฟที่ควรจุดควรดับควรระวังตามสมควร ๑** ได้แก่ **กัญฐฐัคคิ** (ไฟเกิดแต่ไม้ หรือไฟที่ก่อขึ้นจากเชื้อสำหรับใช้หุงต้ม เป็นต้น) ไฟอย่างนี้ควรก่อขึ้น ก่อแล้วควรเอาใจใส่ระมัดระวัง เสร็จแล้วควรดับแล้วควรเก็บไว้ตามกาละที่สมควร

จะเห็นได้ว่า ใน*อัคคิสุตระ* นี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องไฟในแง่คำแนะนำสั่งสอนสำหรับผู้ครองชีวิตมีเหย้ามีเรือนอยู่ในฆราวาสวิสัย

ในกรณีอื่นอีก เมื่อตรัสถึงการบูชาไฟ พระพุทธเจ้าตรัสสอนคติที่ควรยึดถือปฏิบัติสำหรับสังคมทั่วไปว่า:-

“ถึงหากบุคคลผู้ใดจะไปบูชาไฟอยู่ในป่าเป็นเวลาตั้งร้อยปี การบูชาคนที่ฝึกอบรมตนแล้วชั่วขณะเดียว ก็ยิ่งประเสริฐกว่าการบูชาไฟนั้น การบูชาไฟตั้งร้อยปีจะมีประโยชน์อะไร”^๑

ข้อนี้ หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงแนะนำให้สังคมหันมาช่วยกันยกย่องให้เกียรติคนดี เพราะเป็นสิ่งที่ให้คุณประโยชน์รักษาคุณธรรมของสังคมไว้ ดีกว่าจะมัวไปหลงไหลในการเช่นสำรวจสังเวศ อันเป็นเรื่องไร้เหตุผล อันเป็นการกระทำที่มุ่งผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นสำคัญ ทั้งยังเป็นทางให้เกิดความเสื่อมเสียขึ้นในสังคมได้ ในเมื่อผู้คนมุ่งประโยชน์ส่วนตน คอยพะเน้าพะนอเอาใจเทวดาที่ชอบเครื่องเซ่น เป็นเหตุให้มีแต่เทวดาประเภทนี้มาคอยคุ้มครองและแสดงอิทธิพลในหมู่มนุษย์

เมื่อมนุษย์คบบ้างให้กำลังแก่เทวดาประเภทนี้แล้ว ประเภทชอบลาภสักการะ ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง ที่เทวดาผู้ตั้งอยู่ในคุณธรรม ผู้ให้ความคุ้มครองโดยธรรมโดยสงบย่อมจะเสื่อมถอยกำลัง และปลีกตนหลบหลีกออกไปอยู่โดยสงบ ไม่เป็นที่ปรากฏ ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาในสังคมมนุษย์ มองเห็นได้ไม่ยาก

^๑ พุ.ธ. ๒๕/๑๘/๒๙

เมื่อเข้าใจวิธีสอนธรรมของพระพุทธเจ้า ที่แตกต่างกันได้แม้ในเรื่องคล้ายกัน โดยสัมพันธ์กับสติปัญญาและการดำรงชีวิตของผู้ฟังเช่นนี้แล้ว จะได้ข้อเตือนใจว่า ในขณะที่อ่านหรือกล่าวถึง *อาทิตตปริยายสูตร* จะต้องรำลึกถึงเหตุผลในแง่การสอนให้เหมาะสมกับระดับสติปัญญาและการศึกษาอบรมไว้ด้วย และจะต้องตระหนักในใจเสมอว่า ตนกำลังอ่านหรือกล่าวถึงหลักธรรมที่โดยปกติเป็นข้อสำหรับถกเถียงและพิจารณาศึกษา ของนักปรัชญาและนักจิตวิทยาทั้งหลาย

นอกจากนี้ เมื่อว่าตามเป็นจริง ในปัจจุบันนี้ นักปรัชญาและนักจิตวิทยาทั้งหลาย ก็กำลังศึกษาค้นคว้าถกเถียงวุ่นวายอยู่กับเรื่องเหล่านี้เอง หาพ้นไปได้ไม่.

ในแง่สาระสำคัญหรือหลักธรรม

หลักธรรมที่เป็นสาระสำคัญของพระสูตรนี้ เป็นเรื่องละเอียดลึกซึ้ง และกว้างขวางอย่างยิ่ง ในการอธิบาย จะรวบรัดสรุปให้เหลือเล็กน้อยเป็นข้อสั้นๆ ก็ได้ หรือจะอธิบายให้เชื่อมโยงสัมพันธ์กับเรื่องอื่นๆ พิศดารออกไป อย่างที่แทบจะกล่าวได้ว่า ไม่มีที่สิ้นสุด ก็ได้ สุดแต่จะใช้กลวิธียกย่องอธิบายอย่างไร

ในที่นี้ จะพยายามอธิบายสักแนวหนึ่ง โดยสัมพันธ์กับใจความที่ได้สรุปไว้ข้างต้น

๑. **สภาพที่เป็นปัญหา** ถึงที่เป็นตัวการ หรือเป็นทุกสิ่งทุกอย่างในพระสูตรนี้ ได้แก่ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก วิญญาณ ผัสสะ และเวทนาทั้งหลาย ที่เกิดสืบเนื่องมาจากผัสสะเหล่านั้น สิ่งเหล่านี้ก็คือ กระบวนการรับรู้ และการคิดคำนึงทั้งหมดของบุคคล

ชีวิตทั้งหมดเท่าที่บุคคลรู้สึกก็ดี โลกทั้งโลกเท่าที่ปรากฏแก่บุคคลก็ดี ความรู้ความเข้าใจทุกอย่างที่เกิดขึ้นแก่บุคคลโดยปกติก็ดี ย่อมอยู่ในขอบเขตของกระบวนการรับรู้และการคิดคำนึงนี้ เมื่อกล่าวในแง่หนึ่ง สิ่งเหล่านี้จึงเป็นทุกสิ่งทุกอย่างสำหรับบุคคล

ข้อที่ว่า ถูกไฟลामติดลูกไหม้อยู่ ย่อมหมายความว่า สิ่งเหล่านี้หรือกระบวนการนี้ ตกอยู่ในภาวะรุ่มร้อน ดิ้นรนกระวนกระวาย มิได้ปฏิบัติหน้าที่ไปโดยปกติตามสภาพของมัน เพราะมีไฟราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ที่จะกล่าวในตอนสาเหตุ มาเผาผลาญให้พลาญ ให้กระสับกระส่าย ให้พรว้าให้สับสน จนปรากฏอาการออกมาเป็นปัญหาต่างๆ ทั้งหยาบทั้งละเอียด ทั้งเบาทั้งรุนแรง ทั้งที่เป็นเรื่องส่วนตัว และปัญหาาร่วมกันของสังคม

พูดในมุมกลับว่า ปัญหาต่างๆ ทั้งมวลของมนุษย์ ทั้งส่วนบุคคลและสังคม สืบสาวต้นตอลงไปได้ถึงการที่ถูกไฟเหล่านี้เผาผลาญ กล่าวโดยรวบรัดว่า

ก. ในแง่บุคคล ในขั้นรุนแรง คนถูกราคะ โทสะ โมหะ เข้าเผาผลาญ กลุ้มรุม ผลักดัน จึงกระทำการทุจริต หรือแม้กรรมชั่วร้ายแรงต่างๆ ที่โดยปกติกระทำไม่ได้ และทำให้เกิดความทุกข์ ความเดือดร้อนต่างๆ แก่ตนเองติดตามมา และเกี่ยวพันถึงสังคมในข้อต่อไป

ในขั้นละเอียดอ่อน แม้โดยปกติมนุษย์ปุถุชนย่อมถูกไฟเหล่านี้ บังคับบัญชาการกระทำ คำพูด ความคิด ตลอดจนทัศนคติต่างๆ อยู่แล้ว ที่เห็นได้ง่ายๆ คือ ปกติคนมีความอยากได้ ก็ถูกความอยากได้ดึงไป หรือถ้าพูดให้เป็นไฟก็คือเผาให้ทนอยู่ไม่ได้ เทียบวิงพลาญทะยานหาสิ่งที่ต้องการ เมื่อยังไม่ได้ หรือไม่ได้ หรือได้ไม่เท่าที่หวัง ก็เกิดความขุ่นมัวอึดอัด หรือขัดใจ เป็นทุกข์ ได้สมหวังแล้วก็ปรารถนาต่อไป ยิ่งๆ ขึ้นไป

ถ้าเป็นไปในกระบวนการนี้โดยไม่มี การควบคุมหรือรู้เท่าทัน คือปล่อยสุดแต่มันจะเป็นไป ก็คือกรรมชีวิตอยู่อย่างคลุ้มคลั่งกระหาย และทรมานทรมาย อย่างถูกไฟลุกไหม้เผาผลาญอยู่ตลอดเวลาตัวเอง

อีกอย่างหนึ่ง คนถูกไฟเหล่านี้เผาผลาญ ถูกควันไฟรมให้มัว ย่อมไม่รู้ไม่เข้าใจ ไม่ใช่ ไม่ปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ไม่ สามารถใช้ประโยชน์จากสิ่งทั้งหลายให้ถูกทาง หรือให้เท่าค่าของ มันได้

ยกตัวอย่างในชั้นหยาบๆ ที่เห็นได้ง่ายๆ เช่น แก้อึดมีไว้ สำหรับนั้น เกิดความโกรธขึ้น กลับเอามาใช้ทำร้ายกัน; เห็นของ สวยงาม หรือของมีราคาที่เขานำมาเสนอขาย อยากได้ ความ อยากได้รุนแรงทำให้ไม่ได้พิจารณา ถูกเขาหลอกลวงเอาได้ ง่าย; บางทีซัดใจอะไรตอนเข้านิดเดียว ไม่รู้จักพิจารณาปลงใจ อารมณ์เสียไปทั้งวัน; บางทีพบคนที่ไม่เคยรู้จักมาก่อน เขาแสดง อะไรผิดพลาดนิดเดียว เกิดทัศนคติผิดพลาด มองเขาไปในทางไม่ ดีตลอด ไม่ได้พิจารณาให้ลึกซึ้ง; หรือมีความลุ่มหลง ยามีไว้ใช้ บำบัดโรค กลับนำมาพลาชีวิตตนเองเสีย ดังนี้ เป็นต้น

ไฟเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์กับปัญญา เมื่อถูกไฟเหล่านี้คลุ้มคลั่ง ผัดเผาแล้ว ก็ทำให้เกิดทัศนคติผิด ตัดสินใจผิด และปัญญา ความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริงก็ไม่เกิด

พิจารณาให้ลึกซึ้ง คนเราถูกไฟเหล่านี้บังปัญญา ทำให้ เข้าใจผิด เกิดทัศนคติที่ผิด ตัดสินใจผิดๆ กระทำการต่างๆ ที่ ปราศจากเหตุผล ที่แม้แต่ตนเองนึกขึ้นมาภายหลัง ก็รู้สึกละอาย หรือเห็นน่าขำอยู่เสมอทุกๆ กันทุกคนอยู่แล้ว มากน้อยตามขนาด ของไฟที่แต่ละคนปล่อยให้ลุกลามอยู่ในตัวของตัว

ข. ในแง่สังคม ความขัดแย้ง การแย่งชิง การรังแก ช่มเหง เอาการเอาเปรียบ ประทุษร้ายกันระหว่างมนุษย์ เกิดจากไฟเหล่านี้ เป็นตัวการสำคัญ

คนอยากได้ของสิ่งเดียวกัน เกิดผิดใจกัน แยกแยกและแย่งชิงกัน คนชอบใจทำอะไรคนละอย่าง ก็แตกแยกกันไปด้วยกันไม่ได้ คนเห็นแก่ตัวอยากได้ไม่มีที่สิ้นสุด ก็หาทางเอาเปรียบ ทำลายผู้อื่น; บุคคลผู้เดียว ในหมู่คณะหนึ่ง ไปกระทำผิดพลาดต่อคนในอีกหมู่คณะหนึ่งเป็นกรณีส่วนบุคคล แรงราคาต่อฝ่ายตนและโทษะฝ่ายอื่น ทำให้ไม่พิจารณาสอบสวนให้เห็นความจริง เกิดเป็นกรณีขัดแย้ง รบราฆ่าฟันระหว่างหมู่คณะ; พ่อแม่รักและหลงลูก จนเลี้ยงลูกผิดๆ ให้ลูกเสียก็มาก ฯลฯ

ในแง่ความก้าวหน้าทางปัญญา กลุ่มชนที่มีความเชื่อถือผิดๆ ยึดถือลัทธิทฤษฎีต่างๆ โดยโมหะ ก็ทำให้ไม่สามารถพิจารณาสอบสวนค้นคว้าเห็นความจริง หรือเห็นเหตุเห็นผลของธรรมชาติได้ เป็นอุปสรรคต่อความเจริญก้าวหน้าทางสติปัญญา

แม้วิทยาศาสตร์ วิทยาการ วิชาวิทยาศาสตร์ต่างๆ ที่เจริญก้าวหน้ามากมายทั้งหลาย ถ้ามนุษย์นำมาใช้ตามแรงผลักดันของไฟเหล่านี้ ก็เป็นไปเพื่อหายนะของหมู่มนุษย์นั่นเอง

สรุปว่า อายตนะทั้งหลายที่เป็นเครื่องเชื่อมต่อระหว่างชั้น ๕ ที่เป็นภายใน กับชั้น ๕ ที่เป็นโลกภายนอก ให้เกิดการรับรู้ และความรู้ต่างๆ ตามกระบวนการของมันนั้น ขณะนี้มีได้ปฏิบัติหน้าที่ไปตามกระบวนการแท้ๆ หรือตามสภาวะอาการล้วนๆของมัน แต่ถูกไฟต่างๆ เมาลนอยู่ตลอดเวลา

เมื่อกระบวนการนี้ถูกไฟลูกใหม่ ก็เกิดความระส่ำระสาย ปฏิบัติหน้าที่เคลื่อนคลาดจากปกติ ความรู้ต่างๆ ที่ได้รับก็บิดเบือน ตัวบุคคลก็ไม่ใช่ตัวของตัวเอง เกิดความสับสนวุ่นวาย ถูกครอบงำ หรือลากจูงให้เอนเอียงไปบ้าง ถูกกรมให้มีดีหน้ามัวตาบ้าง ไม่สามารถถ่วงถ่วงวินิจฉัยข้อเท็จจริงโดยถูกต้อง เทียบวิ่งเล่นไปตามแหล่งของการรับรู้ที่ถูกไฟไหม้ ถูกชักพาไปตามสายของการรับรู้ นั้นๆ เกิดความยึดติดพิวพัน ตกเป็นทาส ไม่เป็นอิสระ เกิดทัศนคติ ผิดพลาด ตัดสินผิดพลาด และปฏิบัติผิดพลาดต่อสิ่งทั้งหลาย

เมื่อตนเองเดือดร้อนวุ่นวายแล้ว ก็แผ่ขยายความเดือดร้อน วุ่นวายนั้นไปให้แก่ผู้อื่นด้วย บุคคลที่มีปัญหาในตัวเอง ก็ย่อมเป็นเหตุสร้างปัญหาแก่ผู้อื่นขึ้นด้วย คนที่มีแต่ความรู้ร้อนกระวนกระวายในตัว แก้ปัญหาในตัวเองไม่ได้ จะอยู่กับชาวโลกสงบเรียบร้อยไม่ก่อปัญหาเลยไม่ได้

๒. สาเหตุ ในด้านสาเหตุย่อมอธิบายได้ทั้งในขั้นต้นๆ และในขั้นลึกซึ้ง

เมื่ออธิบายอย่างตื้นๆ สาเหตุของปัญหานี้ ก็คือการถูกไฟกิเลสเผาผลาญให้ระส่ำระสายวุ่นวาย อย่างที่กล่าวแล้วในตอนสรุปข้อ ๑

แต่เมื่ออธิบายลึกซึ้งละเอียดลงไป ก็ต้องสืบค้นถึงพื้นฐานซึ่งพอจะเห็นแนวทางดังนี้:-

ชีวิตนั้น เป็นกระบวนการอันหนึ่ง เกิดจากการรวมตัวกันเข้าของส่วนประกอบต่างๆ ซึ่งโดยสรุปได้แก่นามและรูป หรือขยายออกไปได้แก่ขันธ ๕

ส่วนประกอบเหล่านี้ แต่ละอย่างมีการเปลี่ยนแปลง ที่ต่อเนื่องและสัมพันธ์กันเป็นกระบวนการ ทำให้คุณรูปกันอยู่ดู เหมือนเป็นตัวเป็นตน

แต่ในเมื่อเป็นกระบวนการและมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดทุกขณะ ก็ย่อมไม่มีตัวแก่นแท้ที่คงที่แน่นอน และในกระบวนการอันนี้เองที่มนุษย์เข้าไปยึดถือว่าเป็นตัวตนของตน และเข้าไปตั้งความปรารถนาไว้ในทุกชั้นทุกระดับ หวังจะให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ในรูปที่จะให้มีตัวตนให้จงได้

การดิ้นรนหวังให้มีตัวตนนี้ ได้ปรากฏผลเป็นการดิ้นรนไม่เฉพาะในชีวิตของคนธรรมดาสามัญ แต่ปรากฏตลอดประวัติศาสตร์วิชาปรัชญาทีเดียว

เมื่อไม่มีตัวตน มนุษย์ก็พยายามที่จะสร้างตัวตนให้ขึ้นในรูปใดรูปหนึ่ง ตั้งแต่การทำम्मมี เพื่อรักษาร่างกายไว้ให้ชีวิตติดกลับมาเข้าร่างดั้งเดิมของชาวอียิปต์โบราณ จนถึงปรัชญาของนักปรัชญาฝรั่งเศสชื่อเดการ์ตส์ แห่งคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ผู้พยายามพิสูจน์ให้มีตัวตนให้ได้ อย่างวาตะของเขาที่ว่า “Cogito, ergo sum” ซึ่งแปลว่า “ฉันคิด เพราะฉะนั้น ฉันจึงมี” ซึ่งไม่พ้นไปจากทิววิถีที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ถ่ถอนมานานกว่า ๒๕๐๐ ปีแล้ว

เมื่อมนุษย์มีความหลงผิดยึดถือและปรารถนาให้มีตัวตนอยู่เช่นนี้ ในขณะเดียวกันนั่นเอง กระบวนการแห่งชีวิต ก็ตกอยู่ในกฎแห่งไตรลักษณ์ อันเป็นกฎธรรมชาติที่แน่นอนว่า ทุกสิ่งไม่คงที่ ไม่ทนอยู่ในสภาพเดิม ไม่อยู่ในอำนาจ และไม่มีตัวตนที่แท้

กฎนี้แสดงแก่ชีวิตในรูปแห่งชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น ทั้งแบบหยาบตีน และแบบลี้กละเจียด จึงกลายเป็นอาการที่ขัดกัน หรือฝืนความปรารถนา พุดเป็นภาพพจน์ว่า ความยึดถือ กับกฎธรรมชาติเกิดขัดสีกันขึ้น ลุกเป็นไฟ

อาการขัดสี หรือผืนนี้ ทำให้บุคคลเสริมซ้ำย้ำความยึดถือ และความปรารถนาให้เหนียวแน่นและรุนแรงมากยิ่งขึ้น แต่เป็นความยึดถือด้วยความปรารถนาแบบกระวนกระวาย และแสดงออกทั้งในระดับที่รู้สึกได้ อันเป็นชั้นหยาบ และชั้นที่ไม่รู้สึก อันเป็นชั้นละเอียด ซับซ้อน อยู่ในจิตใต้สำนึก

เมื่อสืบค้นลงไปในกระบวนการของจิตอย่างละเอียด จนถึงจิตไร้สำนึก ก็จะมีเรื่องที่ว่า ความกลัวต่อชาติ ชรา มรณะ เป็นต้นนี้มีซับซ้อนแฝงอยู่ในจิตใจของมนุษย์ และคอยบัญชาพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์อยู่ โดยที่มนุษย์เองไม่รู้สึกตัว ความกลัวนี้เริ่มจากจุดที่มนุษย์ไม่รู้ไม่เข้าใจในสภาพที่แท้จริงแห่งชีวิตของตน

จากจุดของความไม่รู้นี้ กระบวนการก็ดำเนินไปตามแนวทางแห่งหลักปฏิจลสมุปบาท และขั้นตอนที่สำคัญก็คือความขัดแย้งระหว่างความหลงผิดว่าเป็นตัวตน กับกระแสความเปลี่ยนแปลงตามกฎธรรมชาติหรือไตรลักษณ์ ผลักดันค้นหาให้แสดงตัวออกในกระบวนการรับรู้ นั่นซึ่งหมายความว่า ไฟ ความทุกข์ มีชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น เป็นตัวผลักดันไฟกิเลส ราคะ โทสะ โมหะ ให้ออกหน้า และแสดงฤทธิ์รุ่มนวย

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ไฟทุกข์เกิดจากการปะทะระหว่างกฎธรรมชาติ (ไตรลักษณ์) กับความหลงผิดยึดถือว่าเป็นตัวตน เมื่อปะทะกันแล้ว ไฟทุกข์ซบไฟกิเลส พลุ่ออกมาแสดงฤทธิ์เผาผลาญ จนปรากฏผลเป็นปัญหาต่างๆ ดังกล่าวมาข้างต้น

ตรารบไต่ที่ยังไม่รู้ไม่เข้าใจ และไม่เข้าไปจัดการกับกระบวนการและไฟเหล่านี้อย่างถูกต้อง ก็เท่ากับว่ามนุษย์พาเอา กองไฟ หรืออาจจะถึงกับเป็นไฟนรกขุมหนึ่งติดไปกับตัวด้วย ตลอดเวลา และเมื่อไฟติดอยู่กับตัวประจำเช่นนี้ ก็ยอมไม่สามารถประสบความสุขที่แท้จริงยั่งยืนได้

๓. **การแก้ไข** หนทางแก้ไขปรากฏชัดอยู่แล้ว ในพุทธตำรานั้นว่า “อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้” คำว่าเห็นอยู่อย่างนี้ หมายถึงการรู้การเข้าใจตามความเป็นจริง ซึ่งกระบวนการอย่างที่เป็นอยู่เช่นนั้น เริ่มแต่เข้าใจสภาพของปัญหา

การเข้าใจสภาพของปัญหา หรือการมองเห็นตัวปัญหานั้นเอง ย่อมเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญอย่างยิ่ง

เมื่อมองเห็นปัญหาที่ตนเข้าประสบอยู่แล้ว ก็สามารถถอนตัวออกมาตั้งหลักได้ อย่างที่ตรัสว่า “ย่อมหน่าย” จากนั้นก็ไม่ยึดติด หลุดพ้นเป็นอิสระ แต่ที่กล่าวนี้เป็นขั้นลึกซึ้ง

ในที่นี้ จะลองกล่าวถึงวิธีแก้ไขจัดการ ที่ลึกซึ้งไปตามลำดับขั้น

๑) **ขั้นต้น** เมื่อมองเห็นโทษของไฟเหล่านี้แล้ว ก็ควรควบคุมให้อยู่ในขอบเขต ไม่ให้ลุกลามรุนแรงถึงขั้นประพฤติ ทุจริตต่างๆ หรือทำให้เกิดความทุกข์ความเดือดร้อนแก่ตนเองและสังคม

๒) **ขั้นกลาง** รู้จักฝึกฝนอบรมจิตใจ รู้จักวิธีทำให้ไฟเหล่านี้สงบนิ่งอย่างน้อยเป็นครั้งคราว เหมือนอย่างไฟที่ไม่มีควันกลุ่มรุ่ม ไม่มีเปลวที่แลบโฉบพื้พับ อยู่ในสภาพสงบนิ่ง ย่อมทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ชัดเจนขึ้น

การทำจิตให้สงบนิ่ง ปราศจากการรบกวนของไฟเหล่านี้ได้แม้ชั่วครู่ ย่อมช่วยให้มีสมาธิ อันเป็นกำลังเสริมให้เกิดปัญญาและทำการต่างๆ เช่น การศึกษาเล่าเรียน เป็นต้น ให้ได้ผลสำเร็จอย่างดี

ถ้าฝึกอบรมให้ยิ่งๆ ขึ้นไป ก็สามารถทำสิ่งที่คนธรรมดาเห็นเป็นสิ่งวิเศษอัศจรรย์ได้

ที่เห็นได้ง่ายและวิทยาศาสตร์ปัจจุบันก็ทำกันได้แล้ว ก็คือ ในการสะกดจิต เมื่อจิตอยู่ในสภาพที่แน่วแน่ต่ออารมณ์อันเดียว ปราศจากสิ่งรบกวน คนที่ถูกสะกดจิตก็สามารถทำสิ่งที่ตัวเขาไม่เคยสามารถทำได้ในยามปกติ

- ๓) *ขั้นสูงสุด* หมายถึงขั้นที่เป็นใจความในพระสูตร ได้แก่ขั้นที่เกิดความรู้ความเข้าใจในสภาพของกระบวนการเหล่านั้นอย่างถ่องแท้สมบูรณ์ ทำให้สามารถถอนตัวออกมาตั้งหลักอยู่ได้เป็นอิสระ ไม่ยึดติดหลงผิดว่ากระบวนการที่ลูกหม้ออยู่นั้นเป็นตัวตน ไม่ตกเป็นทาส ถูกขูดลากไปต่างๆ แต่กลับเป็นนาย รู้จักที่จะปล่อยให้กระบวนการนั้นปฏิบัติหน้าที่ของมันไปอย่างถูกต้อง ได้รับความรู้ที่ไม่บิดเบือน และสามารถเข้าไปจัดการใช้แต่ในทางที่จะเป็นประโยชน์

ข้อนี้เหมือนกับการที่มนุษย์จะเปลี่ยนฐานะจากการเป็นทาสของธรรมชาติ กลับเป็นนายของธรรมชาติได้ ก็ด้วยการรู้ความจริง รู้สภาพ เข้าใจกฎเกณฑ์ กระบวนการแห่งเหตุผลของมันเสียก่อน

จากนั้นก็สามาร่วมมือกับธรรมชาติ รู้วิธีการควบคุมให้ธรรมชาติดำเนินไปตามกฎของมันเอง แต่เป็นไปตามแนวทางที่เรากำหนดให้มันได้ เรียกกันเป็นสำนวนว่า กลับเป็นนายของธรรมชาติ

ในขั้นสุดท้ายนี้ ความรู้ความเข้าใจต่างๆ ที่ได้รับเข้ามา ย่อมเป็นไปตามสภาพที่มันเป็นจริง และการเข้าเกี่ยวข้องจัดการก็ย่อมเป็นไปตามอำนาจปัญญา หรือตามเหตุผล ไม่ใช่ตามอำนาจตัณหาอย่างแต่ก่อน

สิ่งสำคัญที่พึงระลึก

๑. เรื่องอาทิตตปริยายสูตรนี้ อยู่ในวิชาพุทธประวัติ หรืออยู่ในวิชาพระพุทธศาสนา ส่วนที่เป็นประวัติของพระพุทธเจ้า

พุทธประวัติส่วนที่นอกเหนือจากพระชีวประวัติส่วนพระองค์ของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็เป็นบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับการบำเพ็ญพุทธกิจ หรือประวัติการทำงานสั่งสอนของพระพุทธเจ้า บุคคลที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนนั้นมีมากมายทุกชั้นทุกประเภท ว่าโดยระดับสติปัญญา ก็มีตั้งแต่ฉลาดที่สุด ถึงโง่งที่สุด

ตามปกติ พุทธประวัติที่เล่าเรียนกัน โดยเฉพาะที่ย่อยๆ ย่อมจะกล่าวถึงเฉพาะงานสั่งสอนครั้งสำคัญๆ เท่านั้น

บุคคลที่พระพุทธเจ้าทรงผจญในงานสอนครั้งนั้นๆ มักเป็นชั้นคณาจารย์ หรืออย่างน้อยก็มีประสบการณ์ในการค้นคิดทางปรัชญามาก สิ่งที่ทรงสอนก็เป็นเรื่องละเอียดอ่อนลึกซึ้ง เหมาะสำหรับปัญญาและประสบการณ์ของท่านเหล่านั้น และผลจากการสั่งสอนครั้งนั้นๆ ก็สูงถึงขั้นบรรลุนิพพานวิเศษ โดยเฉพาะอรหัตตผล

ผู้ที่อ่านหรือเรียนพุทธประวัติตอนเหล่านี้ จะต้องสมมติตนเป็นนักปราชญ์ชั้นคณาจารย์ หรือเป็นนักบวชเหล่านั้น ขบคิดเนื้อธรรมด้วยสติปัญญา และอยู่ในบรรยากาศแห่งการสอนครั้งนั้นด้วยตนเอง จึงจะเข้าถึงรสอันเป็นแก่นธรรม ซึ่งเป็นเรื่องที่ทำได้ยาก

ถ้าจะเทียบให้มองเห็นง่าย ๆ อีกแง่หนึ่ง เพียงปรัชญาของโสเครตีส พลาโต และอริสโตเติล หากจัดให้นักเรียนชั้น ม.ศ. ๔-๕ เรียน เราจะหวังให้เขาเข้าใจได้สักเท่าใด

ข้อเปรียบเทียบนี้อาจไม่ตรงกันทีเดียว เพราะคำสอนของนักปราชญ์เหล่านั้น เป็นเรื่องของนักคิด ส่วนคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นเรื่องราวการประพฤติปฏิบัติในชีวิตจริง แต่ในแง่ระดับสติปัญญาของผู้ฟัง ก็น่าจะพอเทียบได้ไม่ไกลกันนัก

เมื่อเป็นอย่างที่ว่ามานั้น ถ้ายังเรียนพุทธประวัติกันในลักษณะนี้ ก็จะต้องตระหนักรถึงความยาก ทั้งแก่ผู้สอน และแก่ผู้เรียน พร้อมทั้งชี้แจงให้นักเรียนเข้าใจถึงสาเหตุแห่งความยากนั้น กับทั้งควรรหาโอกาสนำเอาเรื่องราวและคำสอนในระดับสามัญที่ง่าย ๆ มาสอนแทรกตามสมควร

๒. ในการสอน ด้านประวัติ ควรเล่าโยงไปถึงภูมิหลังของสังคมแห่งชมพูทวีป ตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนาอุบัติขึ้น ให้เห็นว่าคนยุคนั้นมีความเชื่อถือและเป็นอยู่ตามหลักของศาสนาพราหมณ์ เช่น เรื่องพระพรหม เทพเจ้า ระบบวรรณะ การบูชาอัญญ เป็นต้น อย่างไร

จากนั้นก็ชี้ให้ชัดว่าพระพุทธศาสนาสอนต่างออกไป และทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างไร โยงมาถึง *อาทิตตปริยายสูตร* นี้

ถ้าผู้เรียนมองเห็นแง่นี้ เรื่องราวก็จะน่าสนใจ นักเรียนก็จะเข้าใจชัด และการเรียนก็จะมีชีวิตชีวาขึ้น

ส่วนในด้านเนื้อหา หากอธิบายให้นักเรียนสามารถเข้าใจได้ เต็มบริบูรณ์ตามความหมายของพระสูตร ก็เป็นการดี แต่ถ้าได้อธิบายประยุกต์ในแง่ที่นักเรียนจะนำไปใช้ประโยชน์ได้ หรือเล่าให้นักเรียนได้ทราบคำสอนแนวเดียวกัน หรือเกี่ยวกับเรื่องเดียวกันนี้ ที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนแก่คนอื่น ๆ ซึ่งเป็นคำสอนชั้นเบื้องต้น และเหมาะสำหรับการดำรงชีวิตในขั้นต้น ๆ ไว้ด้วย ก็จะมีบังเกิดเป็นคุณประโยชน์แก่ตัวของนักเรียนมากขึ้น และจะช่วยให้เกิดความเข้าใจดีขึ้นด้วย

๓. อย่างไรก็ตาม แม้คำสอนของพระพุทธเจ้าจะแตกต่างกัน เป็นหลายระดับ แต่สาระสำคัญที่เป็นแกนกลาง ก็เป็นแนว เดียวกัน คือ การดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หรือมีชีวิตอยู่อย่างผู้ รู้จักชีวิต รู้เท่าทันกระแสโลก ไม่มัวมลายปล่อยตัวตกเป็นทาสของ กิเลสและความทุกข์ แล้วถูกดูดลากจูงไปตามกระแส แต่สามารถมี ชีวิตจิตใจที่เป็นอิสระ

อย่างน้อยก็รู้จักที่จะกลับไปเป็นนายบังคับควบคุมกิเลสของ ตนไว้ในแนวทางที่พึงปรารถนาได้บ้าง โดยระลึกถึงพุทธภาษิตที่ว่า

ปญญาชีวิ ชีวิตมาหุ เสฏฺฐจํ

มีชีวิตเป็นอยู่ด้วยปัญญา ปรารถนากล่าวว่า เป็นชีวิตที่ ประเสริฐสุด.